

Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ КРИМУ І ДОНБАСУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ОКУПАЦІЇ

Матеріали Круглого столу
**«Історико-культурний та науковий потенціал
Півдня та Сходу України
в умовах окупації та воєнних дій:
загрози, втрати, перспективи
збереження та відновлення»**
м. Київ, 12 листопада 2015 р.

**Київ
2016**

УДК 008+(282.247.34)+(477.62):03

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 29.03.2016 р.)*

Упорядники:

С. І. Кот, Г. В. Боряк

Відповідальний редактор:

В. А. Смолій

Редакційна колегія:

Г. В. Боряк, С. І. Кот, І. Д. Ліховий, О. М. Майборода,
О. О. Рафальський, О. М. Титова

Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 90 с.

У матеріалах Круглого столу, що відбувся у Києві 12 листопада 2015 р., на широкому фактичному матеріалі розглядаються актуальні питання захисту культурних цінностей, що перебувають на окупованих територіях АР Крим та м. Севастополя, а також на не контрольованих українською владою районах Донецької і Луганської областей. Обговорюються проблеми їхнього обліку, реєстрації, опублікування та дослідження, розробки правових механізмів щодо ефективного контролю за збереженням, запобігання незаконному привласненню і вивезенню за межі держави.

ISBN 978-966-02-7932-2

© Автори повідмлень, 2016

© Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016

ЗМІСТ

СМОЛІЙ В. А. Вступне слово	5
КОТ С. І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя	7
ТИТОВА О. М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження	25
ВАЩЕНКО Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях (<i>тези виступу</i>)	33
ПОЛІДОВИЧ Ю. І. Донецький обласний краєзнавчий музей в умовах війни і миру (<i>тези виступу</i>)	37
СТРОКОВА Л. В. Так зване “скіфське золото” з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів	39
АРАДЖІОНІ М. А. Колекції з історії та культури греків України в музейних зібраннях Криму та Донецької області: питання каталогізації та збереження	45
БУЦЕНКО Н. Д. Архівні установи Донецької області: проблеми функціонування, формування і збереженості Національного архівного фонду в умовах окупації	54
СОЛОІДЕНКО Г. І. Академічні бібліотеки Півдня та Сходу: втрачені можливості для користувачів України	63
КОЧАН Н. А. Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України	71
НАБОК С. В. Втрачена пам'ять: потенційні шляхи порятунку загроженої та втраченої спадщини	85
Відомості про авторів	90

*В. А. Смолій,
академік НАН України*

Вступне слово

Шановні колеги-учасники «круглого столу»!

Сьогодні ми зібралися в цьому залі, щоб обговорити надзвичайно важливу і актуальну тему, про яку ми ще кілька років тому не могли навіть подумати, що вона може бути реальністю для нашої держави — це доля нашої національної культурної спадщини в умовах іноземної окупації однієї частини території України та повномасштабних воєнних дій на іншій її території, наслідком яких стала фактична втрата контролю над нею з боку центральної влади нашої держави.

Мова йде про окуповані території АР Крим та міста Севастополя, а також про частину територій Донецької та Луганської областей, де велися і ведуться бойові дії і які також фактично є окупованими.

Поміж іншого, на тих територіях був зосереджений колосальний історико-культурний та науковий потенціал — нерухомі пам'ятки культури, архіви, бібліотеки, наукові установи. Що з ними відбувається зараз? Які існують загрози і виклики щодо цих культурних цінностей? Чи маємо ми чітке уявлення про ті об'єкти, що там залишилися і в якому вони стані? Чи є можливість фіксувати втрати? Які в нас можливості та перспективи щодо організації заходів по збереженню на тих територіях наших культурних цінностей і чи зможемо ми повною мірою відновити наш культурний потенціал в Криму, Севастополі та на Донбасі?

Саме ці питання сьогодні є в центрі нашої уваги.

Щоб не бути голослівним та підкреслити масштаби завдання, яке виникло перед нашою державою, у цьому зв'язку вкажу на декілька цифр.

Лише на території Криму та міста Севастополя як адміністративних одиниць зберігається понад 10 тисяч об'єктів нерухомої культурної спадщини. В тому числі у список Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО включено Національний заповідник "Херсонес Таврійський", а в попередньому списку на розгляді додатково перебувають ще 5 об'єктів від України, що розташовані на території Криму.

В Криму та Севастополі діяли 39 державних музеїв, в яких зберігалось щонайменше понад 1 млн. 200 тис. музейних предметів. Серед них у музейних фондах зберігалися й багато музейних предметів, які прийнято вважати унікальними.

У Донецькій області на державному обліку перебували понад 4 тис. пам'яток культури, в Луганській області — понад 6 тис. пам'яток. При цьому, на думку експертів, існує потенціал для значного збільшення цих показників за рахунок додаткових обстежень та виявлення нових об'єктів культурної спадщини,

особливо археології, науки і техніки, архітектури, містобудування, а також історії України без "білих плям" та вільної від старих ідеологічних кліше.

Щодо писемної історико-культурної спадщини, то лише документів Національного архівного фонду України на окупованих територіях нараховувалося: у Криму 7,3 тис. фондів, 1,6 млн. архівних справ; у Донецьку і Луганську разом — близькл 20 тис. фондів, 3,3 млн. справ. Якщо виміряти ці втрати по-європейськи — погонними метрами архівних полиць, — то мова йде про 110 тисяч метрів таких полиць. І на цих полицях зберігалася частина нашої історії та зафіксовані долі сотен тисяч і мільйонів людей, які проживали і проживають на тих територіях.

Все це є величезним культурним потенціалом, доля якого зараз є абсолютно не передбачуваною.

Тож виступи учасників «круглого столу», їх оцінки та пропозиції можуть стати вагомим внеском науковців та діячів культури у вироблення плану дій нашої держави щодо захисту та збереження культурних цінностей на Півдні та Сході України, на тих територіях, де влада України тимчасово не може здійснювати свої обов'язки у повному обсязі.

Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя

Ситуація навколо АР Крим та м. Севастополя гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території.

Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи різного типу. В Криму налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. В м. Севастополі працювало 5 музейних установ, зберігалось 320 163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України¹. За даними статистики АР Крим, на території автономії перебувало також понад 300 громадських та відомчих музеїв².

Відповідно до статистичних даних за 2013 р., на території АР Крим перебувало 3772 пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, що відносяться до різних історичних епох та цивілізацій. Враховуючи, що велика кількість пам'яток кваліфікується як комплекси чи ансамблі, які включають в себе цілу низку конкретних об'єктів культурної спадщини, загальна чисельність пам'яток культури Криму сягала 8693. В тому числі археології — 2037 (5106), історії — 962 (2582), монументального мистецтва — 260, архітектури та містобудування — 512 (61), науки та техніки — 1³. За цими сухими цифрами ховаються унікальні об'єкти — від стародавніх стоянок чи не останніх неандертальців у Європі, залишки давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, легендарні скіфські кургани, середньовічні печерні міста-фортеці Чуфут-кале і Мангуп-кале, комплекс ханського палацу у Бахчисарай, розкішні палаци в Алупці та Лівадії, культові для світової культури меморіальні музеї видатних поетів, письменників та художників — цей перелік може бути практично безкінечним. Окрім того в Криму налічується 30 унікальних парків — пам'яток садово-паркового мистецтва⁴. В межах адміністративної території м. Севастополя знаходяться 2063 об'єкта культурної спадщини⁵. В тому

¹ *Вергеліс Олег, Константинова Катерина.* Експонати в осаді. // Зеркало недела. — 2014. — 4 апреля. — <http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ekspnaty-v-osade-.html>

² Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым. — <http://crimea.gov.ua/about-us/statistika>.

³ Поточний архів Кримської Республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень Автономної Республіки Крим». — Государственный учет памятников культурного наследия (на период 2012–2013 гг.).

⁴ Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым.

⁵ Програма сохранения объектов культурного наследия по г. Севастополю на 2013 — 2017 гг. — Севастопольский городской Совет. — http://sevsovet.com.ua/docs/2012/proekt/513_2.doc

числі унікальний Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений за поданням України до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

14 квітня 2014 р. Верховна рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Закон визначив правовий статус сухопутних територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій, а також їх підводний і повітряний простори тимчасово окупованою територією, що є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (ст. 1, ст. 2, ст. 3)⁶. Ним також визначено особливості правовідносин в різних сферах державного та суспільного життя на цій території. В тому числі, своїм змістом закон заторкує і питання захисту культурної спадщини («Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території»). Зокрема, в п. 7 даної статті зазначається: «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права»⁷.

Така норма закону за своєю суттю відповідає тим міжнародно-правовим нормам, які врегульовують зобов'язання держав щодо захисту культурних цінностей, зокрема і об'єктів культурної спадщини, в умовах війн та збройних конфліктів та на окупованих територіях. Однак, на наш погляд, ця затверджена парламентом редакція даного пункту недостатньо повно висвітлює важливість та складність питання. Відповідно, вона потребує додаткової конкретизації та доповнень, спрямованих як на чітке ствердження повноважень української держави щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях, так і фіксація вимог дотримання ключових положень українського законодавства щодо збереження культурних цінностей та здійснення відповідних охоронних заходів щодо них на окупованих територіях.

Ситуація, яка склалася між Україною та Російською Федерацією, певною мірою є доволі складною для прямого застосування норм міжнародного права щодо формального юридичного визначення суті подій, які мають місце. Адже Росія офіційно не оголошувала війни Україні, категорично відкидає присутність своїх військових на українській території, не визнає одностороннього характеру своїх дій щодо приєднання окупованих територій АР Крим та м. Севастополя (фактичної анексії). Але реально вказані дії здійснюються нею щодо України. Для трактування їх суті та наслідків важливе значення мають оцінки, висловлені світовим співтовариством.

27 березня 2014 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію «Територіальна цілісність України», в якій наголосила, що територія держави не повинна бути об'єктом надбання іншою державою в результаті погрози силою або її застосування і що будь-яка спроба, спрямована на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності держави або країни, або

⁶ Верховна рада України: офіційний веб-портал. — http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/web2/webproc4_1?pf3511=50320

⁷ Там само.

їхньої політичної незалежності, несумісна з цілями і принципами Статуту ООН. В документі констатується, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014, «не був санкціонований Україною», і, відповідно, «не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя». Генеральна асамблея ООН **закликала** «всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»⁸.

Ситуація в Україні та питання її територіальної цілісності були розглянуті також Парламентською Асамблеєю Ради Європи. В ухваленій 9 квітня 2014 р. підсумкової резолюції зазначається: «Асамблея підтверджує свою рішучу підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України». «Асамблея, — також наголошується в тексті резолюції, — рішуче засуджує рішення парламенту Російської Федерації про дозвіл на застосування військової сили в Україні, російську військову агресію і подальшу анексію Криму, що є очевидним порушенням міжнародного права, зокрема, статуту Організації Об'єднаних Націй, Гельсінкського заключного акту ОБСЄ та Статуту і основних принципів Ради Європи». Так званий референдум, який було організовано в Криму 16 березня 2014, визнано «неконституційним» та стверджено, що «результат цього референдуму і незаконна анексія Криму Російською Федерацією, отже, не мають юридичної сили і не визнаються Радою Європи». Асамблея висловлює стурбованість з приводу повідомлень про порушення прав людини в Криму⁹.

Таким чином, авторитетні міжнародні інституції кваліфікували дії Російської Федерації щодо України як акт агресії, що призвела до анексії нею Криму, заявили про невизнання такої анексії та однозначно висловилися за підтвердження територіальної цілісності України у міжнародно визнаних кордонах. І це дає підстави звернутися до тих принципів та зобов'язань, які визначені міжнародним правом стосовно захисту культурних цінностей за таких умов на окупованих територіях.

Під війною розуміють такий стан, у якому держави застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням законів та звичаїв ведення війни. Збройний конфлікт міжнародного характеру — це зіткнення між збройними силами держав, яке характеризується інтенсивністю ведення бойових дій, обмеженістю театру цих дій та відносною нетривалістю в часі. Збройний конфлікт є наслідком фактичного ведення бойових дій держав без будь-якого попередження чи оголошення війни¹⁰. Війна означає особливий стан суспільства і пов'язана із застосуванням усіх форм боротьби — економічної, політичної, ідеологічної, зачіпає безпеку кожної особистості, всіх верст населення і держави, визначає всі сфери їх життєдіяльності. Збройний конфлікт зачіпає лише частину

⁸ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України (повний текст) // Тиждень. — <http://tyzhden.ua/Politics/106073>

⁹ Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інститутів (резолюція ПАРЕ, повний текст). — Там само, <http://tyzhden.ua/Politics/107216>

¹⁰ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. — К., 2007. — С. 112–113, С. 293–294.

суспільства і не передбачає перебудови всього суспільно-політичного життя країни на воєнний лад.

Військова окупація є тимчасовим захопленням збройними силами воюючої сторони території (частини території) противника¹¹. Гаазька конвенція 1907 р. (у затвердженому нею Положенні) визначає: «Територія вважається зайнятою, коли вона дійсно перебуває під владою ворожої армії» (ст. 42)¹².

Анексія визначається як насильницьке приєднання однією державою території іншої держави¹³.

Гаазька конвенція 1907 р. містить низку ключових вимог до країн-учасниць, які жорстко регламентують їх поведінку як під час війн та збройних конфліктів, так і на окупованій території. Поміж іншого актуальними для ситуації щодо подій навколо Криму є наступні положення. Згідно з ст. 45 конвенції, «забороняється примушувати населення окупованої території до присяги на вірність Державі, що є противником». Приватна власність на окупованій території не підлягала конфіскації (ст. 46). На окупованих територіях категорично заборонялися грабунки (ст. 47). Державна власність (в тому числі громадські будівлі) на окупованій території вважається такою, що може перебувати лише в управлінні. Сторона, котра окупувала цю територію, зобов'язана «зберегти основну цінність цих видів власності» (ст. 55). Стаття 56 безпосередньо присвячена збереженню культурних цінностей в умовах окупації, а також війни чи збройного конфлікту загалом: «Власність громад, установ церковних, добродійних та освітніх, художніх і наукових, навіть таких, що належать Державі, прирівнюється до приватної власності. Всіляке умисне захоплення, знищення чи пошкодження подібних установ, історичних пам'яток, творів художніх або наукових забороняється і має підлягати переслідуванню». Окрім того, Стаття 27 в частині переліку об'єктів, до яких під час ведення бойових дій застосовуються обмеження, зобов'язує «ужити усіх необхідних заходів, аби вберегти, наскільки можливо, храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтв та добродійності, історичні пам'ятки».

Загальні положення, які є підставою в тому числі для захисту і культурних цінностей, містить Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року «Про захист цивільного населення під час війни». Зокрема, забороняються пограбування, а також репресалії осіб, що перебувають під захистом та їхнього майна (ст. 33). На окупованій території забороняється будь-яке знищення рухомого і нерухомого майна, що є індивідуальною чи колективною власністю приватних осіб або

¹¹ Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. — К., 2008. — С. 203–204; Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник. — К., 2008. — С. 352–353.

¹² Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907 // The Avalon Project — Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907 // <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. — С. 439–441.

¹³ Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 89.

держави, громад, громадських або кооперативних організацій (Ст. 53)¹⁴. Додатковий протокол до комплексу Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I, від 8 червня 1977 р.) містить норми, спрямовані на захист саме культурних цінностей. Так, ним забороняється «здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культів, які є культурною або духовною спадщиною народів», а також робити такі об'єкти об'єктами репресалій (ст. 53, п. «а», «с»)¹⁵.

Одним з найбільш ґрунтовних міжнародно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей є Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року¹⁶, які підписали, відповідно, 68 та 61 держава. Стаття 1 Конвенції містить визначення культурних цінностей, до яких відносяться:

а) рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, також твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

б) будівлі, призначені для зберігання та експонування рухомих культурних цінностей;

в) центри, в яких зосереджена значна кількість вищеназаних цінностей.

Конвенція містить зобов'язання держав-учасниць охороняти та поважати культурні цінності, що включає в себе обов'язок забороняти, відвертати і припиняти крадіжки, пограбування чи незаконне привласнення культурних цінностей та реквізицію рухомих культурних цінностей, розташованих на території іншої сторони, а також утримуватися від будь-яких репресивних заходів, спрямованих проти культурних цінностей (ст. 2, ст. 4 п. 1–4). Особливе значення для розуміння ситуації навколо куль на території АР Крим має ст. 5 «Окупація» конвенції, присвячена відповідальності держави-окупанта за збереження культурних цінностей на окупованій нею (повністю або частково) території іншої сторони. Зокрема, вона зобов'язана підтримувати зусилля «компетентної національної влади окупованої території», спрямовані на захист та охорону культурних цінностей та співпрацювати з нею в разі виникнення такої необхідності (п. 1–2). Привертає увагу також положення Конвенції, які акцентують увагу на тому, що вона застосовується не лише «у випадку оголошеної війни або всякого іншого збройного конфлікту» між сторонами Ст. 18, п. 1), але і стверджують наступне: «Конвенція також застосовуватиметься в усіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає

¹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — К., 1997. — С. 33.

¹⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>

¹⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — К., 1997. — С. 85–117.

ніякого військового опору» (ст. 18, п. 2). Кожна з держав-учасниць конвенції може звернутися до ЮНЕСКО щодо надання технічної допомоги щодо захисту культурних цінностей, яким загрожує небезпека, а також може брати участь у спеціальних нарадах, скликаних з цього приводу під егідою ЮНЕСКО представниками нейтральних країн-учасниць¹⁷.

Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту також підписаний 14 травня 1954 року¹⁸. Відповідно до п. 1 розділу I Протоколу 1954 р., кожна держава-учасниця зобов'язується запобігати вивезенню культурних цінностей з окупованої нею території під час збройного конфлікту. Зобов'язання «запобігати» потрібно розуміти в широкому значенні: держава не повинна займатися таким вивезенням і не повинна допускати вивезення культурних цінностей своїми громадянами. Інше базове положення протоколу містить зобов'язання країн-учасниць взяти під охорону ті культурні цінності, які вивезені на її територію прямо чи опосередковано з будь-якої окупованої території. Це відбувається автоматично в момент вивезення або, якщо цього не було зроблено, за проханням влади окупованої території (п. 2 розділ I). Після закінчення воєнних дій країна, що здійснює таку охорону, повинна повернути культурні цінності компетентній владі раніше окупованої території, якщо вони були вивезені з порушенням вимог конвенції та даного протоколу до неї (п. 3, розділ I). При цьому повертаються і ті цінності, які перейшли до сумлінного набувача. В даному випадку передбачено, що держава, яка окупувала територію, з якої були вивезені культурні цінності, зобов'язана виплатити сумлінному набувачеві винагороду-компенсацію (п. 4 розділ I). Варто зазначити, що протоколом передбачено поняття культурних цінностей, «депонованих» з території однієї з країн та територію іншої країни з метою їх збереження під час війни чи збройного конфлікту. можуть бути спеціально вивезені з країни її урядом і передані на збереження до іншої країни. У таких випадках у держави-депозитарію виникає зобов'язання з повернення культурних цінностей в країну — первісного власника культурні цінності (п. 5 розділу II)¹⁹.

В 1999 році було прийнято Другий Протокол до Конвенції 1954 року, який доповнив і значно конкретизував цілу низку положень конвенції та попереднього протоколу до неї. Поміж іншого Протоколом додатково наголошується на зобов'язаннях країни-окупанта чужої території щодо заборони вивезення культурних цінностей: «Сторона, яка частково чи повністю окупує територію іншої сторони, зобов'язана забороняти і попереджати по відношенню до окупованої території будь-яке незаконне вивезення, інше переміщення чи передання права власності культурними цінностями». (Розділ II, ст. 9, п. 1 «а»). Археологічні розкопки на окупованій території підлягають забороні (п. 1 «b»). Також забороняються будь-які модифікації чи зміни виду використання культурних цінностей (п. 1 «с»). Такі дії можливі лише у виключних випадках та за участю компетентних національних органів окупованої території. Крадіжку, грабіж чи інше незаконне присвоєння культурних цінностей, акти вандалізму вважаються зло-

¹⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — К., 1997. — С. 85–95.

¹⁸ Там само. — С. 114–117.

¹⁹ Там само. — С. 86–87.

чином, за який національним правом встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 15, п. 1 «е», п. 2). Водночас Протокол 1999 року додатково наголошує, що кожна сторона вживає таких законодавчих, адміністративних або дисциплінарних заходів, які можуть бути необхідні для покарання навмисних дій, спрямованих на «будь-яке незаконне вивезення, інше вилучення культурної власності з окупованої території або передавання права власності на неї» (ст. 21, п. «b») ²⁰.

Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. чітко і однозначно визначає: «Вважаються також незаконними примусові вивезення і передача права власності на культурні цінності, які є прямим чи опосередкованим результатом окупації країни іноземною державою» (ст. 11) ²¹. Таким чином, цим положенням зафіксовано, що культурні цінності, вилучені та переміщені з територій країн, які зазнали окупації, беззаперечно вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями. Відповідно, вони мають підлягати поверненню до держави, звідки їх було вивезено.

У цьому зв'язку можливо рекомендувати Верховній раді України та Кабінету Міністрів України якнайшвидше здійснити процедуру ратифікації Україною Другого протоколу (1999 р.) до конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Водночас, українська дипломатія має здійснити комплекс заходів на міжнародній арені з метою однозначної та чіткої кваліфікації дій Росії у Криму та Севастополі як окупації цих територій. Ствердження такої міжнародної юридичної кваліфікації статусу цих територій як окупованих значною мірою розширить інструментарій України по застосуванню міжнародно-правових механізмів по організації контролю за станом збереження культурних цінностей Криму та Севастополя, а також щодо можливих вимог по відшкодуванню завданих втрат.

Серед прикладів застосування норм міжнародного права щодо вивезення культурних цінностей з окупованих територій державою-окупантом показовою є доля предметів культури, які під час військового конфлікту 1990 р. між Іраком та Кувейтом у Перській затоці були вивезені армією Іраку з окупованої кувейтської території. Кувейт повідомив ЮНЕСКО про вивезення з його території великої кількості музейних предметів та подав переліки переміщених до Іраку культурних цінностей. Обидві країни, як Кувейт, так і Ірак, до моменту виникнення конфлікту вже були членами Гаазької конвенції 1954 р. У відповідності

²⁰ Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. — М., 2002. — С. 38–59; Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Электронная библиотека Международного Центра Рерихов. — <http://lib.icr.su/node/1392>; Репецкий В.М., Лусик В.М. Міжнародне гуманітарне право: Підручник. — К., 2007. — С. 212.

²¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 66; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — С. 124.

до Резолюції 686 (1991) від 2 березня 1991 р. Ради Безпеки ООН. Ірак був зобов'язаний повернути до Кувейта вивезені предмети культури, таке повернення мало відбутися під контролем ООН. За даними Відділу ООН з повернення власності (ЮНРОП), 25082 музейних експонати з Дар-Аль-Атхар Аль-Ісламія (ДАА) та Національного музею Кувейта (НМК) були передані в Багдаді представникам Кувейту в період з 14 вересня по 20 жовтня 1991 р. Однак Кувейт того ж року повідомив ЮНЕСКО, що повернення відбулося неповністю і надав детальні дані про музейні предмети, які надалі вважалися втраченими²². Ці культурні цінності були повернуті до Кувейту значно пізніше. Але все ж таки вони повернулися.

Таким чином, існуючі міжнародно-правові засади захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів та на окупованих територіях, а також міжнародний досвід їх застосування є підґрунтям для правового врегулювання питання статусу та збереження національної культурної спадщини й надбань культури в цілому в умовах, коли частина території України, зокрема в межах АР Крим та м. Севастополя, виявилася окупованою і здійснені односторонні кроки з боку Російської Федерації щодо її анексії. Проте визнання авторитетними міжнародними організаціями та світовим співтовариством територіальної цілісності України в межах міжнародно-визнаних кордонів стверджує її офіційну юрисдикцію над нею. В тому числі, накладає на компетентні органи державної влади України відповідальність за долю культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях.

Слід зазначити, що в Конституції України наголошено на зобов'язаннях держави щодо збереження національної культурної спадщини: «Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» (Ст. 54). Базові положення щодо реалізації державної політики в цій сфері містять Закони України «Про культуру» (2010 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.), «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.).

З огляду на існуючі міжнародно-правові норми та положення законодавства України, було б доцільно змінити редакцію п. 7 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» і ввести до тексту Закону такі базові положення:

1. Всі культурні цінності, що перебували на території АР Крим станом на момент здійснення незаконного військового втручання і військової окупації з боку іноземної держави є культурними цінностями України відповідно до по-

²² Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей (Гватемала, 7–10 июня 1993 г.). — С. 3–4.

ложень Конституції України, норм законодавства України та на виконання міжнародно-правових зобов'язань України.

Українська держава здійснює усі необхідні заходи щодо захисту, охорони та збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини та рухомих культурних цінностей, що перебувають на окупованій території АР Крим.

Дія даного закону поширюється на всі нерухомі об'єкти культурної спадщини та рухомі культурні цінності, зазначені у Законі України «Про охорону культурної спадщини» (ст. 1, ст. 2), Законі України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (ст. 1, ст. 3).

2. Будь-які дії з зміни та передачі права власності, проведення несанкціонованих ремонтно-реставраційних та будівельних робіт на об'єктах культурної спадщини, здійснення несанкціонованих археологічних розкопок, етнографічних, археографічних та інших експедиційних наукових досліджень, пов'язаних із вилученням культурних цінностей з місць їх попереднього перебування без відповідних погоджень і дозволів уповноважених державних органів України забороняються і в разі їх вчинення вважаються незаконними з усіма наслідками адміністративного та правового характеру, які настають у такому випадку.

3. Будь-яке ввезення на територію АР Крим культурних цінностей без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених державних органів України забороняється і вважається незаконним ввезенням культурних цінностей на територію України та підпадає під дію адміністративних та правових санкцій, передбачених законодавством України і міжнародно-правовими нормами.

4. Вивезення культурних цінностей з території АР Крим з будь-якою метою без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених державних органів України вважається незаконним вивезенням культурних цінностей (незаконним переміщенням через державний кордон України) і забороняється. В разі вчинення таких дій вивезені культурні цінності підлягають розшуку та поверненню в Україну, а до причетних до них осіб та організацій застосовуються усі заходи адміністративного та правового характеру, передбачені відповідно до законодавства України.

5. Культурні цінності, тимчасово вивезені з території АР Крим за межі міжнародно-визнаних кордонів та митної території України у відповідності із національним законодавством і міжнародно-правовими нормами до здійснення незаконної окупації території АР Крим, підлягають поверненню до України і передаються на зберігання (депонуються) до уповноважених організацій, визначених Міністерством культури України. В разі необхідності рішення про місцеперебування таких цінностей визначає Кабінет міністрів України.

Після припинення окупації території АР Крим та повноцінного відновлення на ній конституційного порядку, передбаченого Конституцією та законами України, на підставі рішень уповноважених органів України зазначені культурні цінності будуть передані до установ та закладів на території АР Крим.

6. Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

У цьому зв'язку слід додати, що доля культурних цінностей Криму та питання їх збереження мають бути складовою частиною можливих українсько-російських переговорів щодо врегулювання комплексу питань, пов'язаних з ситуацією навколо територій АР Крим та м. Севастополя. Українська влада із залученням усіх можливостей повинна організувати постійний моніторинг стану збереження культурних цінностей на окупованих територіях, в тому числі відслідковувати всі випадки здійснення археологічних розкопок, етнографічних, етнологічних, археографічних та інших експедицій й фіксувати випадки вивезення культурних цінностей з цих територій. Виявлені факти порушень міжнародно-правових норм та українського законодавства в сфері охорони та збереження культурних цінностей мають систематизуватися і регулярно оприлюднюватися у спеціальних комюніке, доводитися до відома авторитетних міжнародних організацій.

Про актуальність більш чіткої фіксації правового статусу культурних цінностей на окупованих територіях АР Крим та м. Севастополя свідчить ситуація, яка виникла навколо повернення з закордону виставки з фондів українських музеїв, серед експонатів якої є предмети з колекцій кримських музеїв. Мова йде про виставку, яка успішно демонструвалася в Європі спочатку під назвою «Крим: золотий острів у Чорному морі. Греки–Скіфи–Готи» в столиці Федеративної Республіки Німеччина Бонні до 19 січня 2014 р. (*«Die Krim: Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten»*).

Згодом вискавку було перевезено до Королівства Нідерланди, де вона відкрилася під назвою «Крим — золото та таємниці Чорного моря» (*«De Krim — Goud en geheimen van de Zwarte Zee»*) в археологічному Музеї Алларда Пірсона, що діє при Амстердамському університеті і де вона в даний час перебуває. Експонати для неї були відібрані з п'яти українських музеїв — київського Музею історичних коштовностей Національного музею історії України, а також чотирьох музеїв Криму — Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, Керченського державного історико-культурного заповідника, Центрального музею Тавриди (м. Симферополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Разом на виставці поза межами України перебувало 550 унікальних музейних експонатів, серед яких церемоніальний скіфський шолом, артефакти із славнозвісного «скіфського золота», мечі, панцири, предмети домашнього начиння давньогрецького та скіфського походження. З Києва на виставку було відправлено 20 експонатів, інші представляють музеї Криму²³. Попередньо була запланована також участь у виставці Одеського археологічного музею, який підготував для неї 25 своїх експонатів. Проте в силу обставин, пов'язаних з процедурою оформлення тимчасового вивезення цих предметів, вони

²³ *Вергеліс Олег*. Експонаты в осаде. Еще одна крымская драма // Зеркало недели. — 2014. — 2 апреля 2014. — http://zn.ua/columnists/eksponaty-v-osade-esche-odna-krymskaya-drama-142473_.html;

Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме // *Lb.ua*. — http://society.lb.ua/culture/2014/03/31/261408_minkult_teper_reshat_kuda.html; Киевская хунта зовет на подмогу скифов // *Pravda.ru*. — http://www.pravda.ru/society/fashion/couture/01-04-2014/1202656-skythen_gold-0/

не були відправлені разом з артефактами інших музеїв для виставки і лишилися в Україні. Термін перебування виставки за кордоном спливає 28 травня 2014 р.

Ще задовго до цієї дати розпочалися гострі дискусії навколо питання — куди саме мають повертатися експонати виставки — в Україну, в Росію чи окремо до кожного музею, звідки вони були взяті для експонування? Міністерство культури України висловилося за повернення усіх експонатів виставки з Амстердаму саме в Україну, зокрема, до Києва²⁴. Цю ж позицію підтримав віцепрем'єр-міністр України Олександр Сич²⁵. 28 березня МЗС України звернулося до посольства Нідерландів в Україні з офіційною нотою щодо забезпечення повернення експонатів виставки саме до України²⁶. В. о. міністра закордонних справ України А. Дешиця в ході консультацій з своїм колегою з Нідерландів додатково наголосив: «Ми черговий раз підтвердили, що ця виставка є надбанням України і вона повинна повернутися в Україну після завершення терміну експонування наприкінці травня цього року». «Скіфське золото» «стосується скарбів України, незважаючи, що воно розміщувалось у кримських музеях», — сказав він²⁷. Натомість, директори кримських музеїв висловилися за повернення «своїх» експонатів до фондів музеїв Криму. На їхню підтримку виступив директор Державного Ермітажу М. Піотровський, який, проте, визнав очевидну складність цього питання: «Куди і як буде повертатися колекція — ціла непроста проблема. За усією логікою вона повинна повернутися в музеї, які надали її. Але є багато юридичних нюансів»²⁸. У свою чергу, спікер Державної Думи Росії С. Нарішкін звергнувся до голови МЗС РФ С. Лаврова та міністра культури РФ В. Медінського з листами, в який поставив перед ними пряме завдання забезпечити повернення експонатів кримських музеїв до Криму²⁹. Повернення експонатів із своїх фондів категорично зажадали перш за все і самі кримські музеї.

В цій ситуації Україна не виключила можливість залучення ЮНЕСКО до здійснення контролю за станом культурної спадщини в Криму, а також у вирішенні спірного питання долі виставки про скарби Криму³⁰.

²⁴ Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме // Lb.ua. — http://society.lb.ua/culture/2014/03/31/261408_minkult_teper_reshat_kuda.html; Киевская хунта зовет на подмогу скифов // Pravda.ru. — http://www.pravda.ru/society/fashion/couture/01-04-2014/1202656-skythen_gold-0/

²⁵ Александр Сич: Россия хочет присвоить ценные экспонаты из музеев Крыма // <http://newsoboz.org/obshchestvo/rossiya-hochet-prisvoit-tsennye-eksponaty-iz-muzeev-kryma-24032014160735>

²⁶ Украина просит Нидерланды не отдавать скифское золото крымским музеям // Росбалт. Ru. — <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2014/03/31/1250767.html>

²⁷ Експозиція «Золото скіфів» повернеться з Нідерландів до України, а не до РФ // http://zik.ua/ua/news/2014/04/07/ekspozitsiya_zoloto_skifiv_povernetsya_z_niderlan_div_do_ukrainy_a_ne_do_rf_477328

²⁸ Пиотровский: Коллекция скифского золота должна вернуться в Крым // Росбалт. Ru. — <http://www.rosbalt.ru/piter/2014/03/31/1250548.html>

²⁹ Спикер Госдумы настаивает на возвращении экспонатов выставки "Золото скифов" музеям Крыма // ИА REGNUM. — <http://www.regnum.ru/news/polit/1784737.html>

³⁰ Україна і ЮНЕСКО розроблять програму управління культурою на окупованих територіях // Дзеркало тижня. — 2014. — 2 квітня. — <http://dt.ua/CULTURE/ukrayina-i-unesko-rozroblyat-programu-upravlinnya-kulturoyu-na-okupovanih-teritoriyah-140917.html>

В цій ситуації спочатку було домовлено про продовження роботи виставки до 31 серпня 2014 р. з метою пошуку за цей час якихось компромісних рішень. В цій ситуації Україна розраховувала на можливе залучення ЮНЕСКО до здійснення контролю за станом культурної спадщини в Криму, а також у вирішенні спірного питання долі виставки про скарби Криму³¹. Проте жодних прийнятних для сторін рішень не було знайдено, а компетенція ЮНЕСКО виявилася недостатньою, щоб вирішальним чином вплинути на ухвалення обов'язкового для них рішення до виконання.

Цілком очевидно, що не бажаючи можливого прямого конфлікту ні з Україною, ні з Росією, ні з кримськими музеями, як Музей Алларда Пірсона, так і уряд Нідерландів не взяли на себе відповідальність за фізичну передачу спірної частини експонатів жодній із сторін. На початку вересня 2014 р. до Києва повернулися лише 22 експонати Музею історичних коштовностей Національного музею історії України, які 9–10 вересня вже були представлені для публічного огляду в столиці України³². Щодо інших експонатів, то Музей Алларда Пірсона повідомив на своєму сайті, що передасть їх тому, кого визначить кваліфікований суддя чи арбітр, або за кого буде визначено взаємною згодою сторін³³. Очевидно, що це була реакція на повідомлення, що російський уряд звернувся по юридичні консультації щодо подання судового позову до однієї з міжнародних юридичних компаній³⁴.

Як стало відомо згодом, 19 листопада 2014 р. позов до голландського суду подали кримські музеї. Перший попередній судовий розгляд по справі відбувся 21 січня 2015 р.³⁵ Про зміст судового позову поки що перевіреної і доступної інформації не має. Але відомо, що раніше кримські музеї та представники Росії наголошували на «цілісності музейних колекцій та фондів», називали кримські музеї власниками переданих на виставку експонатів, апелювали до умов укладених контрактів в частині їх повернення до музеїв після її завершення. Пер-

³¹ Україна і ЮНЕСКО розроблять програму управління культурою на окупованих територіях // Дзеркало тижня . — 2014. — 2 квітня. — <http://dt.ua/CULTURE/ukrayina-i-yunesco-rozroblyat-programu-upravlinnya-kulturoyu-na-okupovanih-teritoriyah-140917.html>

³² Голландія повернула кримське золото скіфів у Київ. Їх вже показують у музеї // Українська правда. — 2014. — 10 вересня. — <http://life.pravda.com.ua/culture/2014/09/10/180099/>

³³ Білик Данило. В Амстердамі вирішили поки що нікому не повертати скарби із Криму // Deutsche Welle. — 2014. — 20 серпня. — <http://www.dw.de/%D0%B2-%D0%B0%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D1%96-%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D1%89%D0%BE-%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B1%D0%B8-%D1%96%D0%B7-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83/a-17868440?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

³⁴ Росія збирається судитися за скіфське золото, якщо його повернуть Україні// Тиждень.ua. — 2014. — 3 липня. — <http://tyzhden.ua/News/113677>

³⁵ В Амстердаме первое слушание по скифскому золоту пройдет в конце января // Информационный сайт «Крым. Реалии». — 2015. — 9 января. — <http://ru.krymr.com/content/article/26785216.html>

шим успіхом у цій справі для України стало рішення суду про допуск держави Україна до участі в судовому процесі як сторони.

Безумовно, з юридичного боку ситуація є в усіх відношеннях неординарною і надзвичайно складною. Багато що залежить від змісту та положень, які були закладені до контрактів з музеями при плануванні та організації виставки. Колись такі контракти йшли винятково через Міністерство культури України, яке від імені держави виступало співорганізатором виставок за кордоном та безпосередньо як сторона, що надає на них експонати. Ясно, що при такому варіанті оформлення документів жодних питань не виникало б ні в кого. Але часи змінилися, музеї дістали більшу автономію і в даному конкретному випадку є сторонами контракту. За деякими даними, контролюючи підготовку контрактів на виставку, Міністерство культури України свого часу подбало, аби в їхніх текстах були однозначні формулювання щодо того, що ці культурні цінності належать державі Україна. Було б добре, аби там також були чітко прописані положення, які фіксують куди саме мають повертатися експонати в разі форс-мажорних обставин. Це, до речі, має бути уроком та темою для висновків щодо порядку оформлення договорів на передачу українських культурних цінностей на виставки за кордон загалом! Якщо таких прямих положень там не зафіксовано, то це значно ускладнює розгляд питання, де сторони можуть наводити аргументи кожна на свою користь, але рішення суду передбачити буде важко.

Складність даної ситуації визначає також той момент, що договори про передачу експонатів на виставку укладали з організаторами кожен музей окремо, проте оформлення дозволів на їх тимчасове вивезення з території України з цією метою оформляли відповідні державні органи, які підпорядковуються Міністерству культури України і які відповідають за вчасне та повне повернення в належному стані Україну усіх вивезених предметів. Існуюча нормативна база та практика дозволяли окремим музеям самостійно вирішувати низку питань, пов'язаних з виставковою діяльністю поза межами України. Але Міністерство культури України ініціювало внесення змін, які б передбачали, що виключно міністерство повинно остаточно визначати, коли і куди експоновані предмети мають повертатися з поза меж України, що пояснюється питанням «національної безпеки культурного надбання України»³⁶. З другого боку, існує як поняття цілісності музейних колекцій окремих музеїв та їх доволі високий захист щодо відчуження без згоди музеїв, що передбачено Законом України «Про музеї та музейну справу» (ст. 15–2, ст. 29), так і визначене цим законом поняття Музейного фонду України, який згідно з цим же законом «є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом. Музейні предмети Музейного фонду України є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами або згідно з міжнародними договорами підлягають поверненню в Україну... Музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання державної частини Музейного фонду України закріплюються за музеями на праві оперативного управління» (ст. 15).

³⁶ Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме // Lb.ua. — http://society.lb.ua/culture/2014/03/31/261408_minkult_teper_reshat_kuda.html.

З наведеного випливає, що оцінки ситуації з відправленими на виставку експонатами з музеїв Криму є кардинально різними з боку України, Росії та власне кримських музейників. І певні відповіді на правомірність тих чи інших дій може дати додаткове звернення до міжнародного права та законодавства України.

З наведеного випливає один дуже важливий момент: власним музейних цінностей, які входять до державної частини Музейного фонду є держава. Музеї, які володіють ними, лише розпоряджаються ними на правах оперативного управління і несуть відповідальність за їх збереження перед державою.

Певні відповіді на правомірність тих чи інших дій може дати додаткове звернення до міжнародного права та законодавства України.

Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», доволі чітко визначила, що культурна спадщина кожної держави» включає такі категорії культурних цінностей (ст. 4):

а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами даної держави, та культурні цінності, що мають важливе значення для даної держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території даної держави;

б) культурні цінності, знайдені на національній території;

с) культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними і природничо-науковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

д) культурні цінності, набуті внаслідок добровільного обміну;

е) культурні цінності, отримані як дар або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки вони походять.

Важливо підкреслити, що згідно з нормами міжнародного права поняття «країна походження культурних цінностей» своїм змістом окрім контексту країни, на території якої було створено або знайдено той чи інший предмет культури, охоплює також й усі інші культурні цінності, які перебувають в її територіальних межах на законних підставах³⁷.

Коли готувалася виставка скіфських раритетів у Нідерландах, надані для неї предмети складали національну культурну спадщину України, входили до національного музейного фонду. Таким чином, Україна на момент відправки експонатів на виставку була єдиним законним власником даних культурних цінностей, за міжнародною термінологією «країною походження» цих культурних цінностей. Враховуючи, що жодних міжнародних чи двосторонніх українсько-російських угод щодо зміни політико-територіального статусу АР Крим та державних кордонів немає, а резолюція Генеральної асамблеї ООН підтвердила територіальну цілісність України включно з територією АРК, з позицій міжнародного права статус України як країни походження цих культурних цінностей

³⁷ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — С. 121–122.

не зазнав жодних змін. Вона була і є законним власником переданих на виставку всіх археологічних предметів, які є культурними цінностями України та невід'ємною частиною її Музейного фонду, зокрема, його державної частини.

Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р. про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності містять норму, що будь-яке ввезення культурних цінностей на територію країни дозволяється лише за відсутності заперечень щодо вивезення цих культурних цінностей з боку компетентних органів країни, звідки вони вивозяться (Розділ II, п. 4)³⁸. Згідно з ст. 6 Конвенції 1970 р., така вимога набула обов'язкового характеру і держави-учасниці конвенції затверджують спеціальне свідоцтво на право вивезення культурних цінностей, яке видають спеціальні уповноважені державні органи і яке «посвідчує, що держава дала дозвіл на вивіз однієї або кількох культурних цінностей»³⁹. Відповідно до вимог даної конвенції саме держава Україна надавала дозвіл на вивезення на тимчасову виставку музейних експонатів з Криму, що було оформлено відповідними свідоцтвами на право їх тимчасового вивезення за межі її території.

Конвенції ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей від 24 червня 1995 р. поміж іншого регулює питання вивезення культурних цінностей з метою виставки, дослідження чи реставрації (Глава III «Повернення незаконно вивезених культурних цінностей»). Так, ст. 5 цього міжнародного документа зазначає, що «культурна цінність, тимчасово вивезена з території держави-позивача з метою виставки, дослідження чи реставрації, згідно з дозволом, ... і не повернута відповідно до умов цього дозволу, вважається нелегально вивезеною»⁴⁰. Це положення має особливу вагу, адже художньо-історичне та культурно-політичне значення обміну культурними цінностями у формі міжнародного обігу експонатів, переданих для участі у тимчасовій виставці, можна оцінити, відвідуючи музейні зали чи галереї, де зібрані експонати з музеїв різних країн світу. Зазначимо, що Україна поки що не є учасником даної конвенції, а Росія та Нідерланди являються країнами-підписантами конвенції (відповідно, 29.06.1996 та 28.06.1996), але станом на даний час не ратифікували її. Проте положення конвенції мають важливе методологічне значення для правового трактування ситуації, що склалася навколо музейних раритетів.

Звернемо увагу також на такий важливий документ ЄС, як Директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 року про повернення предметів культури, неза-

³⁸ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 142;

³⁹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. — Paris, 1985. — P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — С. 122–123.

⁴⁰ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — С. 381.

конно переміщених з території держави-члена європейського співтовариства. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в рамках національного законодавства класифікуються як «національне надбання» (*national treasures*) і мають художню, історичну або археологічну цінність, за умови, що вони є невід'ємною частиною суспільної колекції, що внесена до інвентарних описів музеїв, архівів, бібліотек. Незаконним переміщенням предметів культури директива визначає дії, коли вони були вивезені з території держави-члена незаконно, тобто в порушення чинного законодавства або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (ст. 1, п. 2)⁴¹.

У рамках СНД (Співдружності Незалежних Держав) 28 вересня 2001 року було підписано Угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей. Ця угода дає поняття культурних цінностей, до яких, згідно статті 1, відносяться цінності релігійного або світського характеру чи їхні колекції, які розглядаються кожною з держав-сторін як такі, що мають значення для історії, культури, мистецтва, науки та підпадають під дію законодавства держав-сторін про вивезення і ввезення культурних цінностей⁴². Угода переважно регулює питання про вивезення цінностей через митний кордон держави: таке вивезення можливе лише за наявності спеціального дозволу, а також цінності підлягають обов'язковому декларуванню. Заходи, передбачені цією угодою, покликані запобігати незаконному вивезенню культурних цінностей. Україна та Росія є учасниками даної угоди.

Спираючись на міжнародно-правові норми, Закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» чітко окреслює коло об'єктів, які підлягають безумовному поверненню в Україну, окремо зазначаючи поміж них культурні цінності, «тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну» (ст. 4)⁴³. «Культурні цінності, тимчасово вивезені з України і не повернуті в обумовлений угодою термін, вважаються незаконно вивезеними», — зазначається у статті 23 даного закону. Порядок видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей передбачає обов'язкове долучення до клопотання про його надання нотаріально завіреної копії угоди з приймаючою стороною про мету, гарантії надійного зберігання та повернення культурних цінностей в обумовлений угодою термін, а також документ про страхування культурних цінностей, що тимчасово вивозяться, із забезпеченням усіх випадків страхового ризику або документ про державні гарантії фінансового покриття будь-якого ризику, виданий країною, яка приймає культурні цінності (ст. 24).

⁴¹ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

⁴² Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354

⁴³ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

Згідно з нормами закону, умови угоди щодо тимчасового вивезення культурних цінностей не можуть бути змінені після видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей (ст. 26).

Окремо ще раз акцентуємо увагу на тому, що згідно з Законом України «Про музеї та музейну справу», державні музеї не є власниками наявних у їх фондах музейних предметів на правах приватної власності, а ці предмети з державної частини Музейного фонду України «закріплюються за музеями на праві оперативного управління» (ст. 15). І ця норма дозволяє державі як власнику цих культурних цінностей в разі потреби ухвалювати рішення, спрямовані на їх захист як державного майна.

Отже, підбиваючи підсумки, можливо стверджувати наступне. По-перше, не викликає сумнівів, що відповідно до міжнародно-правових норм та законодавства України, музейні предмети, передані з її території на тимчасову виставку за межі її території, мали статус культурних цінностей України. По-друге, саме держава Україна у відповідності з тими ж нормами надала дозвіл на тимчасове вивезення цих культурних цінностей за межі своєї території. Відповідно, вони перш за все мають бути повернуті на території України. За час перебування цих культурних цінностей поза межами України, частину території України без її на те згоди та в порушення двосторонніх договорів та міжнародно-правових норм було окуповано Російською Федерацією, яка в односторонньому порядку проголосила її приєднання до території Росії. Світове співтовариство підтвердило територіальну цілісність України та недоторканість її міжнародно-визнаних кордонів. Безумовно, така екстраординарна ситуація, як збройна агресія, окупація і спроби анексії частини території України, зокрема території АР Крим та міста Севастополя Російською Федерацією безпосереднім чином позначається на вирішенні долі музейних експонатів, направлених на тимчасову музейну виставку за кордон. Статус тимчасово окупованих територій для них означає, що держава Україна на даному етапі не може забезпечити контроль з боку національних уповноважених органів за збереженням культурних цінностей на них. Отже, визначні музейні цінності, які як державна частина Музейного фонду України були тимчасово вивезені з дозволу відповідних державних органів за межі території України повинні перш за все на виконання умов тимчасового вивезення повернутися на територію України, яка перебуває під юрисдикцією та контролем державних органів України і на якій діє законодавство України, де їм буде гарантовано відповідний рівень безпеки та умови зберігання. Саме держава Україна уповноважена визначити музейний заклад-депозитарій, де експонати з музеїв Криму можуть зберігатися до того часу, коли їх можливо буде повернути в кримські музеї. Інакше згідно з нормами не лише законодавства України, але й міжнародного права, неповернуті в Україну предмети культури можуть бути проголошені нею незаконно вивезеними та оголошеними в міжнародний розшук, що потягне за собою відповідальність організаторів виставки та Нідерландів як країни — гаранта повернення експонатів в Україну, а також санкції щодо накладання на них арешту та примусового повернення до України.

Для прикладу приведемо досвід радянської евакуації найцінніших експонатів музеїв України в глибокий тил до віддалених районів СРСР на території

РРФСР та Казахстану, здійсненої у 1941 р. урядами СРСР та УРСР перед загрозою німецької окупації. Завдяки цьому були врятовані десятки тисяч унікальних пам'яток культури, які після завершення бойових дій на території України повернулися до своїх музеїв. І тоді ні в кого не викликало сумнівів, що такий захід був потрібен для порятунку та збереження національної культурної спадщини. То чому в сучасних умовах тимчасової окупації частини територій, Україна не може подбати про безпеку своїх культурних цінностей і не повинна вжити заходів, аби вони повернулися з поза меж держави в такі місця на її території, де їм не будуть загрозовувати жодні ризики? І до цих заходів повинні з розумінням поставитися як організатори виставки та держави-гаранти її повернення в Україну, так і музеї Криму, експонати яких стали, на жаль, заручниками ситуації.

Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження

Немає потреби вкотре доводити значення культурної спадщини як чільної частини соціокультурного простору. Вона може виховувати та об'єднувати, забезпечувати тяглість і спадковість традицій, сприяти згуртуванню суспільства навколо спільних ідеалів і цінностей¹. А може і роз'єднувати.

У нинішній період реформ постало багато проблем у пам'яткоохоронній сфері. Це і потреба доопрацювання законодавчо-нормативної бази, починаючи із змін і доповнень до так званого основного закону, а саме Закону України «Про охорону культурної спадщини»². Важливе чітке розмежування повноважень центрального та місцевих органів охорони культурної спадщини з метою надання більших прав і обов'язків останнім. Такий процес може відбуватися за наявності стрункої розгалуженої системи пам'яткоохоронних органів. Необхідне впровадження децентралізації, дерегуляції, демократизації, розширення повноважень дорадчих органів, ролі громадськості.

Одним з актуальних питань є полегшення і прискорення справи обліку об'єктів культурної спадщини. Відомо, що на сьогодні в Україні є близько 150 тисяч пам'яток, однак до Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено всього 7 550. І це за 11 років — з часу започаткування програми паспортизації. Невнесення до Реєстру призводить до юридичної і фактичної незахищеності культурної спадщини від руйнації.

На виконання законів про декомунізацію постали проблеми подальшої долі монументів та інших символів тоталітарної доби. Конче потрібна фахова експертиза, в першу чергу, зразків монументального мистецтва радянського часу.

Серйозне занепокоєння у суспільстві викликає ситуація з рухомою та нерухомою культурною спадщиною анексованого Криму, окупованого Донбасу. Десятки пам'яток, особливо археології, архітектури, зруйновані, пограбовані. Далі докладніше зупинимося саме на питаннях культурної спадщини Криму та Севастополя (частково), а також Донеччини. При цьому, у першу чергу, використовуємо матеріали ЗМІ, повідомлення з Інтернету, оскільки інша інформація, на жаль, досить фрагментарна.

Крим є справжнім «музеєм просто неба», в якому знаходяться яскраві пам'ятки різних народів, культур і цивілізацій³. Складні історичні процеси, по-

¹ Пам'яткознавство: посібник для початківців / укл.: Л.О.Гріффен, О.М.Титова: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. — С. 7–15.

² Охорона культурної спадщини. Нормативна база: Збірник документів (3-тє видання, доповнене, перероблене) (авт.-упор.: Пархоменко М.Т., Титова О.М., Рудика Н.М., Левада М.Є.) / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2010.

³ Валерій Смолій. Передмова // Історія Криму в запитаннях та відповідях. — Київ: «Наукова думка», 2015. — С. 9–13.

літнічність, численні хвилі міграцій, масових переселень стали причиною дійсної унікальності даної території та матеріальних свідків цього — пам'яток. У роки незалежності до загальнодержавних політичних та економічних негараздів у Криму додалися місцеві особливості: рухи за федералізацію чи навіть відокремлення, криміналізація, стихійна репатріація депортованих у 1941 і 1944 рр. кримських німців, болгар, вірменів, греків, татар, направленість населення на розвиток туризму. Все це опосередковано вплинуло на ставлення до вивчення та збереження рухомих і нерухомих пам'яток культурної спадщини на півострові.

Достеменною інформацією щодо точної кількості пам'яток історії та культури у Криму на цей момент ми не маємо, однак згідно із опублікованими на офіційному сайті Міністерства культури України даними, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено 63 пам'ятки національного, 1080 — місцевого значення⁴. Серед них такі всесвітньо відомі пам'ятки як археологічні комплекси «Алустон», «Неаполь Скіфський», рештки античних міст Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній, генуезьких фортець, меморіальні будинки, поховання видатних діячів світової культури (І. Айвазовського, М. Волошина, О. Гріна, М. Самокиша, Лесі Українки, А. Чехова та ін.), печерні монастирі, палацово-паркові комплекси (Лівадійський, Масандра), караїмські, кримськотатарські, вірменські святині тощо.

Насправді ж, звичайно, об'єктів культурної спадщини у Криму набагато більше. За даними Кримської республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень Республіки Крим», станом на 2014 рік у Криму було відомо 10 757 пам'яток місцевого і національного значення, з урахуванням внутрішньоконструктивних 12 612, за видами: історії — 1279 (3 861), археології — 2037 (7 227), монументального мистецтва — 260 (520), архітектури та містобудування — 519 (1 004)⁵. Причому відзначимо, що за роки незалежності відбулися позитивні зміни, які простежувалися у переусвідомленні критеріїв оцінювання об'єктів культурної спадщини: якщо на початку 1990-х років на обліку переважали пам'ятки історії, а серед них споруди і поховання, пов'язані з революційними подіями, Другою Світовою (у кримських реаліях Великою Вітчизняною) війною, діяльністю комуністичних лідерів, то на початку 2000-х років більше уваги почали приділяти іншим видам нерухокої спадщини. Натомість із списків пам'яток вилучалися не відповідні критеріям об'єкти, зокрема до кінця 1990-х років було вилучено понад 150 споруд. Тобто більший наголос робився на об'єктивну історичну цінність.

На офіційному сайті Державного комітету по охороні культурної спадщини Республіки Крим було опубліковано Список пам'яток місцевого та національного значення (архітектура та містобудування, історія, монументальне мистецтво) та щойновиявлених об'єктів культурної спадщини, розміщених на території Республіки Крим, станом на 1 січня 2014 року⁶. Цей Список не має норматив-

⁴ Державний реєстр нерухомих пам'яток України // mincult.kmu.gov.ua/mincult/ukr/index

⁵ Манаєв О.Ю. Охорона та використання пам'яток історії та культури в Автономній Республіці Крим (1991–2006 рр.). Автореферат дис. канд. іст. наук. — К., 2008. — С. 13–14.

⁶ Общій список объектов культурного наследия // www.monuments-crimea.ru/

ного характеру, однак саме списково його було включено до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації. Таким чином, деякі пам'ятки культурної спадщини стали складовою державних реєстрів двох країн.

20 жовтня 2015 р. уряд Російської Федерації прийняв рішення щодо включення 220 об'єктів культурної спадщини Криму і Севастополя до Єдиного списку пам'яток історії та культури федерального значення (народів Росії) (інформація за даними ЗМІ). Як зазначив Д. Медведєв, «це дозволить створити правові умови для збереження, популяризації та державної охорони кримських пам'яток культури». Насправді, це злочинні дії, які суперечать вітчизняному і міжнародному праву. Міністерство культури України виступило із заявою щодо незаконності таких дій. Воно зазначило, що всі вказані пам'ятки охороняються законами України, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а відповідальність за їх збереження лежить на РФ.

Днями оприлюднено нову інформацію щодо зняття з 1 листопада позавідомчої охорони з Музеїв та інших закладів культури РФ. Залишили охорону тільки у музеях федерального значення — їх 46 (жодного кримського!).

Після прийняття у 2000 році Закону України «Про охорону культурної спадщини» пам'яткоохоронні органи України, в цілому, і Криму, зокрема, почали розвивати комплексний, територіальний підхід до організації охорони нерухомих культурної спадщини. Було затверджено «Список історичних населених місць України» (всього 401), за яким у Криму визначено 26 населених пунктів. Для них розроблялися історико-архітектурні опорні плани з визначенням меж історичних ареалів і режиму їх використання. До цього часу такі плани зроблено для Євпаторії, мережі містечок і селищ Південного берегу (від Фороса до Гурзуфа). Такі матеріали регламентують містобудівну ситуацію в історичних частинах міст, сприяють покращенню системи охорони нерухомих спадщини.

Вищою організаційною формою забезпечення збереження культурної спадщини є заповідник. На території Автономної республіки функціонує 5 державних історико-культурних заповідників, підпорядкованих Міністерству культури Криму: в м. Керч, м. Бахчисарай, палацово-парковий музей-заповідник в м. Алушка, історико-археологічний «Калос Лімен» в м. Чорноморському, «Старий Крим». З літа 2014 р. філія «Музей «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська» теж набув статусу Державного республіканського, тобто і тут спостерігаємо анексію культурного комплексу. В ніч з 16 на 17 листопада 2015 р. обвалилася частина давньої вежі № 19 Генуезької фортеці у Судаку. Це відбулося тому, що реставрація після анексії не проводилася. Є відомості щодо намірів несанкціонованого будівництва на території заповідника (інформація ЗМІ).

Окремо виділяються Кримські республіканські установи: «Еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М.О. Волошина», до якої входять Будинок-музей М.О. Волошина в Коктебелі, історико-літературний музей і Будинок-музей О.С. Гріна у Старому Криму, а також історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський» (створено у 2011 р.).

Говорячи про кримські заповідники, не можна не згадати раніше Національний (тепер федеральний) заповідник «Херсонес Таврійський» у Севастополі

(з філіями в Інкермані, Каламіті, Феодоро — Балаклаві). Великим досягненням держави було включення цього заповідника до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2013 р. на 37-й сесії Комітету Всесвітньої спадщини у Камбоджі. Цьому передувала багаторічна наукова робота фахівців як самої установи, так і НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, які спільно підготували номінаційне дос'є на «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хору (V ст. до н.е. — XIV ст. н.е.)», план організації території заповідника, провели низку міжнародних конференцій із залученням експертів, масштабні науково-популярні роботи⁷. Нині ситуація у заповіднику викликає занепокоєння, тому що виникла юридична колізія — відповідальність за забезпечення збереження Херсонесу з його хорою брала на себе Україна, навесні 2014 р. так званий «уряд» Севастополя навіть висував ідею щодо створення єдиного музейного об'єднання, до якого би увійшли всі відповідні установи міста, що не сприяло би дотриманню належного рівня охорони. Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО виказує занепокоєння: на 196-й сесії виконавчої ради 16 квітня 2015 року було прийнято резолюцію про продовження моніторингу ситуації у Криму.

Ще одним проблемним моментом стосовно кримських заповідників є те, що пам'яткоохоронці України впевнені у необхідності і можливості включення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Історичного середовища столиці кримських ханів у місті Бахчисараї» (засновано у XVI ст.)⁸. Відповідне номінаційне дос'є підготовлено, проведені всі попередні роботи. Залишилося відрегулювати юридичні та адміністративні проблеми.

Цікаві ідеї у вітчизняних пам'яткознавців є і щодо деяких інших комплексів нерухокої спадщини Криму. До попереднього Списку номінантів на включення до Всесвітньої спадщини, крім Бахчисараю, внесені печерні міста (Мангуп-Кале, Ескі-Кермен), Торгові пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Середземного до Чорного моря, зокрема Судацька фортеця, Кримська астрофізична обсерваторія.

Оскільки історико-культурна спадщина нерозривно пов'язана з природною і є її чільною частиною (навіть Конвенція ЮНЕСКО 1972 р. називається «Про охорону культурної та природної спадщини»), не можемо не згадати природні заповідники Криму, які роблять півострів справді унікальним явищем. 6 державних заповідників займають площу майже 64 тис. га: Кримський у м. Алушті, Ялтинський гірсько-лісовий у м. Ялті, Мис Март'ян в смт Никита, Карадазький у Феодосії, Казантипський та Олупський. Поєднують природні та антропогенні чинники парки-пам'ятки та об'єкти культурної спадщини садово-паркового мистецтва (з 21 — 11 національного чи загальнодержавного значення): Никитський ботанічний сад, Фороський, Алупкінський, Місхорський, Лівадійський, Харакський, Массандрівський, Гурзуфський, Кипарисний на території «Артеку»,

⁷ Історико-культурні заповідники. Номінаційні дос'є об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хору. Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї. Археологічна пам'ятка «Кам'яна Могила». — К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2015.

⁸ Галина Денисенко. Що являє собою історико-культурна спадщина Криму? // Історія Криму в запитаннях та відповідях. — Київ: «Наукова думка», 2015. — С. 95–98.

Карасанський парк, на території санаторію «Утес». У травні 2014 р. рішенням уряду Російської Федерації всі державні природні заповідники, заказники, національні парки було підпорядковано федеральним органам, тобто знову-таки анексовано.

Під загрозою вивезення за межі Криму знаходяться археологічні артефакти, які знаходять під час археологічних досліджень. На жаль, може повторитися ситуація XIX — початку XX ст., коли безцінні скарби півострова поповнювали збірки російських музеїв.

Окремо коротко зупинимося на стані рухомої культурної спадщини у Криму. За підрахунками кримських фахівців-музеєзнавців, у 2014 р. діяло всього близько 400 музейних установ, з яких 17 державних з 26 філіями, майже 350 — громадських музеїв, тобто таких, що не є юридичними особами, створюються і діють при підприємствах, установах, навчальних закладах⁹. У громадських музеях знаходилося понад 530 тис. музейних предметів (із загальної кількості близько 930 тис.), понад 220 тис. з яких становлять основний фонд, унікальний резервний потенціал поповнення Музейного фонду України. 75% усіх музеїв — історичного, історико-краєзнавчого, етнографічного профілю. Суттєвою відмінністю цих установ є значне переважання музеїв бойової і трудової слави, в яких виставлялися, здебільшого, копії різних урядових і партійних документів. За роки незалежності у відборі матеріалів для експонування намітилися позитивні зміни на користь переважання автентичних речей, безпосередньо пов'язаних з профілем музею, відповідною місцевістю чи особистістю. Тому збільшилася кількість музеїв етнографічного, мистецтвознавчого, меморіального профілів. Головним методичним центром музейної справи у Криму була і залишається Кримська республіканська установа «Центральний музей Тавриди». Певним координаційним центром є Асоціація заповідників та музеїв Криму, до якої входить 25 установ і яка є колективним членом ICOM. Треба зазначити, що у діяльності цих установ в останні роки простежувалася цікава тенденція — ностальгія за імперським минулим, зокрема, це позначилося у серії заходів щодо відзначення 400-річчя династії Романових.

У 2014 р. кримська частина Музейного фонду України ввійшла до Музейного фонду Російської Федерації. Музейні предмети деяких громадських музеїв були теж передані до російських фондів, зокрема, це стосується речей з Музейно-виставкового комплексу Міжнародного дитячого центру «Артек», одного з найкращих у Криму.

Існують й інші проблеми, зокрема стосовно речей з виставки «Крим. Золотий острів у Чорному морі» (Амстердам), на якій експонувалися речі з 4-х музеїв Криму і які, за міжнародними законодавчо-нормативними документами, повинні повернути до держави Україна.

Російською Федерацією незаконно привласнено також Музеї-філії Музею збройних сил України у Балаклаві та у батареї у Севастополі, а також приватний музей О. Шереметьєва у батареї в Севастополі.

⁹ *Стельмах І.Ф.* Розвиток громадського музейництва в Автономній Республіці Крим (1991–2011). Автореферат дис. канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 12–13.

З метою підведення юридичних засад до тих процесів, які відбуваються у сфері культурної спадщини Криму, так звана «Державна рада» Республіки Крим у травні 2015 р. підготувала проект закону «Про внесення змін у Закон Республіки Крим «Про об'єкти культурної спадщини в Республіці Крим».

Окремо дуже коротко зупинимося на ситуації у Донеччині.

Донецька та Луганська області, як відомо, нині поділені на 2 частини — тимчасово окуповану та підконтрольну Україні. Наведемо деякі дані по музеях:

- у Донецькій області всього нараховується 59 державних, з них на підконтрольній Україні території — 30 з філіями та КЗ «Державний історико-культурний заповідник у м.Святогірське»;

- у Луганській області всього нараховується 34 державних музеї, з них на підконтрольній території — 14.

Однак найбільші музеї регіону із значною частиною Музейного фонду України залишилися на тимчасово окупованій частині — в ДНР/ЛНР, зокрема у Донецьку до початку АТО було відомо всього 140 музеїв і музейних кімнат (державних, відомчих, громадських), наприклад: державні обласні краєзнавчий і художній; підприємств і організацій — Музей історії і розвитку Донецької залізниці, де знаходилося 2000 експонатів, 25 поїздів; народні; природні.

Під час бойових дій у серпні 2014 р. особливо постраждав Донецький обласний краєзнавчий музей — з 29 залів зберіглося 3, значно поруйнована археологічна частина (інформація із ЗМІ). До вказаних подій музей був одним з найбільших краєзнавчих, до його збірки входило 180 тис. предметів. Зберігалася відома колекція золотих і інших коштовних предметів. До складу музею входить Меморіальний комплекс «Савур-могила».

Тепер робота музею частково відновлена, йому надано назву Донецький республіканський краєзнавчий музей, який проводить псевдопатріотичні «виставки». Доля золотої колекції невідома.

Інша доля Донецького художнього музею. Ще в серпні 2014 р. була інформація про вимоги бойовиків до співробітників музею щодо видачі певних творів мистецтва. Варто зазначити, що це один з найбільших художніх музеїв України, до збірки якого входить понад 12 тис. творів — ікони, що датуються часом, починаючи з XVI ст., українські, російські, західноєвропейські твори мистецтва, починаючи з XVII ст. Тепер музей функціонує на базі філії — єдиного на Сході музею народної архітектури та побуту у с. Прелесне Слов'янського району (на підконтрольній Україні території).

Цікаві матеріали зібрано у Горлівському художньому музеї. Це понад 3 тис. творів мистецтва, серед них, наприклад, 28 робіт М. Періха.

У Горлівському музеї мініатюрної книги ім. В.О. Разумова зібрано 7 тис. міні, мікроніг з 59 країн на 102 мовах. Це єдиний в Україні музей з такою збіркою. На жаль, вона знаходиться під загрозою знищення, оскільки не забезпечено контроль над схоронністю.

Луганський обласний краєзнавчий музей має колекцію з понад 50 тис. предметів. Багато раритетів: скіфський акінак з художньою рукояттю, унікальна половецька скульптура з дитиною-дівчинкою, прикраси з поховання половчанки, скарб з 35 срібних монет XVII ст., кубок роботи Фаберже, російська ме-

даль 1904 р. машиніста крейсера «Варяг», перша луганська гармата «кріпосний єдинорог» 1814 р. Доля цих раритетів, як й інших предметів Музейного фонду України сьогодні невідома.

Наостанок зупинимося на деяких моментах стосовно нерухомої культурної спадщини Донеччини. Тут дуже чітко простежується певна тенденція щодо визначення та підходів до збереження окремих видів і типів пам'яток. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесено:

по Донецькій області — всього 88, серед них 75 історії і 4 монументального мистецтва, тобто переважна більшість;

по Луганській області — всього 497: 403 історії і 28 монументального мистецтва.

Насправді об'єктів нерухомої культурної спадщини набагато більше, особливо археологічної. Погано досліджені пам'ятки архітектури, наприклад, за даними бахмутського пам'яткознавця С.Й. Татарінова, тільки у цьому старовинному історичному місті їх понад 200.

Певним символом нинішньої ситуації на Донбасі може, на наш погляд, слугувати пам'ятка національного значення Савур-могила. Комплекс знаходиться на висоті 277,9 м, за 12 км від м. Сніжне — на стику Донецької, Луганської та Ростовської областей — в межах регіонального ландшафтного парку «Донецький кряж». За легендою, тут знаходився скіфський курган, воював козак Савур, якого порубали татари, а побратими насипали шапками насип на його могилі, була сторожа Морозенка, про якого співали кобзарі; у 1941 — 42 рр. тут знаходилася оборона радянських військ, а у 1943 році — німецьких (6 тис. полягло); 1991 року тут збирався патріотично-історичний похід «Козацькими шляхами Донеччини»; щорічно 9 травня відбувалися урочистості; у липні-серпні 2014 р. цю висоту захищали українські сили, 21.08.14 впала центральна стела. Нині на висоті знаходяться братські могили воїнів різних часів і різних сил.

Що робити у нинішній надто скрутній ситуації з культурною спадщиною у Криму та на Донеччині?

- Проводити моніторинг стану збереження нерухомих об'єктів та предметів Музейного фонду, використовуючи, у першу чергу інформацію ЗМІ, інтернет-видань.

- Намагатися доносити цю інформацію до громадськості через публікації, конференції, круглі столи.

- Міністерство культури України створює базу даних музейних цінностей, зокрема і стосовно фондів музеїв на тимчасово окупованій території. Створюється Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

- Міністерство культури України проводить цикл нарад з керівниками музеїв з метою їх підготовки до надзвичайних ситуацій, розробки методики визначення предметів, що потребують першочергової обов'язкової евакуації.

- Важливо використовувати вплив міжнародних організацій — ІКОМ, ІКОМОС, ЮНЕСКО.

- Необхідна підтримка світової спільноти щодо правового захисту, осуду незаконних дій, нехтування міжнародного пам'яткоохоронного права.

Хочеться згадати видатного громадського діяча, ученого, художника М. Рєріха, який саме Культурі (культурній спадщині) надавав провідну та рішучу роль у досягненні повного порозуміння між народами та вирішення всіх життєво важливих завдань: «Там, де Культура, там і Мир. Там і вірне рішення найскладніших соціальних проблем...».

Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях (Тези виступу)

Питання захисту українських культурних цінностей в умовах окупації території АР Крим та м. Севастополя, воєнних дій на території Донецької і Луганської областей гостро поставило перед Україною питання про захист культурних цінностей, які опинилися на територіях, які тимчасово не перебувають під управлінням та контролем державної влади України.

За наявною в Міністерстві культури України інформацією:

- в Автономній Республіці Крим діяло 35 музейних закладів, в яких зберігалось 928 177 музейних предметів державної частини Музейного фонду України;
- у м. Севастополі — 5 музейних закладів, в яких зберігалось 322 406 музейних предметів державної частини Музейного фонду України.
- На території Донецької та Луганської областей знаходяться 44 музейні заклади, 12 філіалів музеїв та 30 самостійних відділів та секторів з них:
 - У Донецькій області 26 музейних закладів, 8 філіалів та 15 відділів;
 - У Луганській області 18 музейних закладів, 4 філіали та 15 відділів;
 - На території Луганської області, де проходить антитерористична операція, на сьогодні знаходяться 17 музейних закладів, на території Донецької області — 12 музейних закладів.

У музейних закладах згаданих областей зберігається 917 241 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 390 546 музейних предметів науково-допоміжного фонду, з них у Донецькій області — 445 100 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 151 963 музейні предмети науково-допоміжного фонду; у Луганській області — 472 141 музейний предмет державної частини Музейного фонду України та 238 583 музейних предмети науково-допоміжного фонду.

Навіть якщо не зосереджувати увагу на загальній для всієї нашої країни проблемі, яка полягає в тому, що на сьогодні органи влади України, в тому числі і Міністерство культури позбавлені дієвих важелів впливу на процеси, які відбуваються на тимчасово непідконтрольних Україні територіях, у питанні реалізації національної музейної політики однією з найактуальніших проблем є та, що у Мінкультури відсутня повна і достовірна інформація про склад культурних цінностей, які залишаються на тимчасово окупованих територіях.

За отриманням цієї інформації Мінкультури звернулося до Фонду страхової документації, в якому повинні зберігатися оцифровані копії облікової документації на музейні предмети, що зберігалися в музейних закладах, розташованих на тимчасово окупованих територіях. І хоча вказаний Фонд свого часу формувався за кошти державного бюджету, Міністерство культури стикнулося з тим, що наразі держава в особі центрального органу виконавчої влади (Мінкультури) не

може безкоштовно отримати необхідну інформацію. Ми вважаємо за потрібне на законодавчому рівні передбачити, що у випадку, якщо інформація з Фонду страхової документації необхідна для захисту державних інтересів, вона надається Фондом безкоштовно.

Крім того, з метою запобігання подібним ситуаціям в подальшому, особливо в ситуації загрози подальшої агресії зі сторони Російської Федерації, Міністерством культури організовано роботу щодо фотокопіювання інвентарних книг музейних закладів, в яких зберігається державна частина Музейного фонду України.

В рамках проведення ознайомчої роботи щодо заходів охорони культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом для музейних установ зони, наближеної до території АТО влітку цього року у м. Краматорську (Донецька область) та м. Северодонецьку (Луганська область) Міністерством культури України були проведені наради із директорами і зберігачами 16-ти музеїв Донецької області та 8-ми музеїв Луганської області, що перебувають на підконтрольній Україні території, на тему безпеки музеїв та колекцій, налагодження комунікації, організації роботи з фотокопіювання облікової документації, пріоритетів національної музейної політики.

Крім того, у 2014 році співробітниками Міністерства було здійснено низку відряджень до дев'яти областей, наближених до території АТО, в ході яких були проведені зустрічі з директорами та зберігачами державних і комунальних музеїв цих областей на тему збереження музейних предметів і підготовки до можливої евакуації.

Також у 2014 та 2015 роках Міністерством культури спільно з провідними музейними закладами та Національним науково-дослідним реставраційним центром України проведено навчання музейних закладів України, в тому числі областей, наближених до території АТО, з питання безпеки музейних колекцій.

Варто відзначити, що у Міністерстві культури відсутні достовірні дані про те, що відбувається з культурними цінностями України на тимчасово окупованих територіях. У зв'язку з цим необхідно, щоб правоохоронні органи (їх підрозділи, які ведуть розвідувальну діяльність) проводили збір оперативної інформації цієї тематики. Володіючи об'єктивною та актуальною інформацією щодо культурних цінностей, які залишилися на тимчасово непідконтрольних Україні територіях, Міністерство культури, інші органи виконавчої влади в межах повноважень зможуть здійснювати відповідні заходи, спрямовані на захист таких культурних цінностей.

Крім того, з метою попередження вивезення з тимчасово окупованих територій України культурних цінностей за ініціативою Державної служби з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя пропонується розширити сферу дії політики застосування санкцій проти російської Федерації до повернення культурних цінностей в Україну, а саме:

призупинити співробітництво з російськими музеями, бібліотеками та архівами приватної та державної форми власності, яким передаються такі рухомі культурні цінності;

провести переговори з представниками відповідних відомств іноземних держав та країн-членів міжнародних організацій щодо призупинення співробітництва між іноземними та російськими установами в сфері культури, якщо таким російським установам передаються рухомі культурні цінності, які незаконно вивозяться з території Автономної республіки Крим та міста Севастополя;

призупинити проведення іноземних виставок у таких російських музеях та виставок експонатів російських музеїв за кордоном.

Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (статтею 5) визначено, що відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

Така норма закону за своєю суттю відповідає міжнародно-правовим нормам, які врегульовують зобов'язання держав щодо захисту культурних цінностей в умовах війн та збройних конфліктів та на окупованих територіях. Однак, така редакція даного пункту недостатньо повно висвітлює важливість та складність питання захисту культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях України. Відповідно, вона потребує додаткової конкретизації та доповнень, спрямованих як на чітке ствердження повноважень української держави щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях, так і фіксації вимог дотримання ключових положень українського законодавства та норм міжнародного права щодо збереження культурних цінностей та здійснення відповідних охоронних заходів щодо них на окупованих територіях.

У зв'язку з цим, керівником Центру досліджень історико-культурної спадщини України та Центру досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей Інституту історії України НАН України, кандидатом історичних наук С.І. Котом розроблено пропозиції щодо проекту змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», які розглянуто і схвалено Науково-методичною радою Міністерства культури України.

Зокрема, вказаним проектом передбачається наступне:

Всі культурні цінності, що перебували на тимчасово окупованій території України станом на момент здійснення незаконного військового втручання і військової окупації з боку іноземної держави, є культурними цінностями України відповідно до положень Конституції України, норм законодавства України та міжнародно-правових зобов'язань України.

Українська держава здійснює усі можливі заходи щодо захисту, охорони та збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини та рухомих культурних цінностей, що перебувають на окупованих територіях.

Дія даного закону поширюється на всі нерухомі об'єкти культурної спадщини та рухомі культурні цінності, зазначені у Законі України «Про охорону культурної спадщини» (ст. 1, ст. 2), Законі України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (ст. 1, ст. 3).

В тому числі, захист культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях передбачає наступне:

а) Будь-які дії з зміни та передачі права власності, проведення несанкціонованих ремонтно-реставраційних та будівельних робіт на об'єктах культурної спадщини, здійснення несанкціонованих археологічних розкопок, етнографічних, археографічних та інших експедиційних наукових досліджень, пов'язаних із вилученням культурних цінностей з місць їх попереднього перебування без відповідних погоджень і дозволів уповноважених державних органів України забороняються і в разі їх вчинення вважаються незаконними з усіма наслідками адміністративного та кримінального характеру, які настають у такому випадку.

б) Будь-яке ввезення на тимчасово окуповані території культурних цінностей без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених державних органів України забороняється і вважається незаконним ввезенням культурних цінностей на територію України, підпадає під дію адміністративних та кримінальних санкцій, передбачених законодавством України і міжнародно-правовими нормами.

в) Вивезення культурних цінностей з тимчасово окупованих територій з будь-якою метою без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених державних органів України вважається незаконним вивезенням культурних цінностей (незаконним переміщенням через державний кордон України) і забороняється. В разі вчинення таких дій вивезені культурні цінності підлягають розшуку та поверненню в Україну, а до причетних до цих дій осіб та організацій застосовуються усі заходи адміністративного та кримінального характеру, передбачені відповідно до законодавства України та норм міжнародного права.

г) Культурні цінності, тимчасово вивезені до здійснення незаконної окупації з тимчасово окупованих територій за межі міжнародно-визнаних кордонів та митної території України у відповідності із національним законодавством і міжнародно-правовими зобов'язаннями України, підлягають поверненню до України (поза межами тимчасово окупованої території) і передаються на зберігання (депонуються) до уповноважених організацій, визначених Міністерством культури України. В разі необхідності рішення про місцеперебування таких цінностей визначає Кабінет Міністрів України.

Після припинення окупації тимчасово окупованих територій та повноцінного відновлення на них конституційного порядку, передбаченого Конституцією та законами України, на підставі рішень уповноважених органів України зазначені культурні цінності будуть передані до відповідних установ та закладів на території АР Крим та м. Севастополя.

д) Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

Наразі Міністерством здійснюється оформлення вказаного законопроекту відповідно до регламентних вимог і найближчим часом його буде направлено на розгляд та погодження до заінтересованих центральних органів виконавчої влади, після погодження якими буде поданий на розгляд Кабінету Міністрів України для схвалення та внесення в установленому порядку до Верховної Ради України.

Ю. Б. Полідович

**Донецький обласний краєзнавчий музей
в умовах війни і миру
(Тези виступу)**

Про розвиток подій 2014–2015 рр.:

- розбіжності у поглядах музейних співробітників у березні–квітні 2014 р. у зв'язку з розвитком подій у Криму та на Сході України;
- вимоги сепаратистів видати їм зброю з музейної колекції у квітні–травні 2014;
- інцидент з викраденням і побиттям співробітника музею;
- початок бойових дій у травні–червні 2014 р. і відсутність розуміння необхідності згортання музейної експозиції зі сторони адміністрації;
- відсутність фінансування музею, починаючи з червня 2014 (остання виплата зарплати — у травні 2014 р.);
- бойові дії у червні–серпні 2014 р. і обов'язковість виходів на роботу співробітників (згідно вказівкам адміністрації);
- руйнування музею внаслідок обстрілів 16, 20 і 22 серпня 2014 р.;
- виїзд третини співробітників музею з Донецька у червні–вересні 2014 р. (виключно в українські міста — Київ, Дніпропетровськ, Вінниця, Слов'янськ) і складне становище тих, що залишилися у Донецьку;
- аварійні роботи з відновлення музейної будівлі, рятування експонатів у серпні 2014 р.— вересні 2015 р.
- створення «Донецького республіканського краєзнавчого музею» («ДРКМ») у квітні 2015 р.;

Висновки з подій, що відбулися:

- Нагально необхідним є законодавча основа про діяльність музею (зокрема окремих категорій музейних співробітників) у надзвичайній ситуації, особливо що стосується збереження предметів з дорогоцінних металів і коштовного каміння, зброї, рідкісних експонатів тощо;
- Необхідним є призначення постійного представника Міністерства культури з надзвичайних ситуацій з широкими повноваженнями;
- Підвищення ролі колективів музеїв як у повсякденному житті музею, так і під час надзвичайних ситуацій (виборність членів наукової, науково-методичної та інших рад; підвищення ролі зберігачів, наукових співробітників відділів фондів та експозиції, які фактично відповідають за збереженість музейної колекції; створення законодавчих основ можливості протидії авторитарним вчинкам адміністрації, що можуть протирічити загальній музейній політиці України);

Сьогодення:

- «ДРКМ» як центр інформаційної політики «ДНР»;

— Ганебна ситуація з філіями ДОКМ, що знаходяться на підконтрольній Україні території і які досі є адміністративно підлеглими «ДРКМ» і отримують зарплату від «ДНР»;

— Музеї України (перш за все, Києва і Донбасу) під час проведення АТО, на превеликий жаль, не стали інформаційними та агітаційними центрами.

— Опинившись у найскладнішій життєвій ситуації, музейники від самого початку подій відчували себе «нікому непотрібними» (особливо з припиненням надходжень заробітної плати та пенсій на їхні картки). При цьому люди повною мірою відчули свою залежності від музейної адміністрації, яка навіть не вважала небезпечним знаходження у приміщенні музею під час обстрілів міста (у той період можна було загинути навіть по дорозі на роботу). У такій ситуації більшість не побачила для себе вибору іншого шляху, ніж «підкорення долі», і під впливом російської пропаганди, а також власних висновків щодо подій зміцнилася у позиції щодо побудови «нової реальності».

Висновки і рекомендації щодо сучасної ситуації:

— Необхідна повна відмова від існування музеїв-філій (як радянської за формою та нежиттєдіяльної за суттю форми існування музеїв) і надання їм статусу самостійних музеїв (як юридичних осіб); для методичної підтримки новостворених музеїв та проведення злагодженої регіональної політики ініціювати створення регіональних (обласних, а у великих містах — міських) об'єднань музеїв, створення регіональних науково-методичних рад, посилення ролі та відповідальності науково-методичних відділів при обласних та центральних музеях.

Майбутнє

— Питання з відновлення ДОКМ як провідної музейної установи української Донеччини (актуальне за умови повернення території під контроль української влади та відміни всіх прийнятих за період війни постанов «ДНР» щодо музею та сфери культури в цілому, що можливо лише у випадку реальної перемоги проукраїнських сил у Донецьку);

— Оголошення всеукраїнського конкурсу на заміщення посади директора ДОКМ серед тих музейників, що мають досвід будівництва музею та створення музейної експозиції;

— Створення на рівні Міністерства або управління культури Донецької ОДА науково-методичної ради для вирішення питання щодо залучення визнаних музейників, художників тощо для відбудови експозиції ДОКМ та відновлення кадрового складу музею;

— Створення тимчасових виїзних бригад реставраторів з рятування постраждалих експонатів ДОКМ (в першу чергу археологічна та природознавча колекції).

**Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв:
проблема повернення культурних цінностей
України з Нідерландів**

Виставка «Крим. Золотий острів у Чорному морі» була організована в 2013 р. і експонувалась у двох європейських музеях: 03. 07. 2013 — 19. 01. 2014 р. в Ландесмузейм (Бонн, Німеччина) та 06. 02. 2014 р. — 28. 05. 2014 р. в Археологічному музеї Алларда Пірсона Амстердамського університету (Нідерланди). Учасниками виставкового проекту були 4 музейні заклади Криму: Центральний музей Тавриди (м. Сімферополь, 132 експ.), Бахчисарайський історико-культурний заповідник (215 експ.), Керченський історико-археологічний заповідник (190 експ.), Національний заповідник «Херсонес таврійський» (28 експ.) та Музей історичних коштовностей України (м. Київ, 19 експ.), кожен з яких підписав контракт з Музеєм Алларда Пірсона. Наприкінці січня 2014 р. виставку було перевезено в Археологічний музей Алларда Пірсона, де 6 лютого і відбулося її відкриття.

Довідка. Виставка «Крим. Золотий острів у чорному морі» (Бонн), «Крим. Золото і таємниці Чорного моря» (Амстердам) присвячена археології Криму — з періоду грецької колонізації (6 ст. до н.е.) до раннього середньовіччя (6–7 ст. н.е.). Всі матеріали з кримських музейних установ походять з археологічних розкопок на території Кримського півострова. Слід зазначити, що основна їх частина отримана під час досліджень 2000-х років. Серед матеріалів: знахідки з античних міст і поселень — Херсонес, Пантікапей, Тірітака, Артезіан; пізньоскіфських могильників III ст. до н.е. — III ст. н.е. — Левадки, Усть-Альма; готських могильників V–VII ст. н.е. — Сувлу-Кая, Джурж-Оба, Нейзац, біля с. Лучисте.

У зв'язку з тим, що виставка в Німеччині одержала широкий громадський резонанс, Музей Алларда Пірсона (далі — МАП) звернувся до українських музеїв з пропозицією та до Міністерства культури України з клопотанням продовжити термін експонування до 31 серпня 2014 р. (Лист від 12.11.2013 р.). Міністерство культури не заперечувало щодо продовження терміну експонування предметів з українських музеїв і заповідників на виставці «Крим. Золотий острів у Чорному морі», але зазначило, що остаточне рішення буде прийнято після подання пакету відповідних документів від кожної музейної установи, про що і повідомило дирекцію МАП (Лист від 14.01.2014 №47/10/13–14). Українські музеї підготували додаткові угоди до контрактів на продовження виставки. Їх підписали директори всіх музеїв-учасників 6 лютого 2014 р. в Амстердамі.

У березні 2014 р. відбулася анексія Кримського півострова Росією, і кримські музейні заклади не провели через Міністерство культури України та митні органи процедуру пролонгації додаткових угод (це зробив лише Музей історичних коштовностей України, далі — МІКУ).

Враховуючи ситуацію, що склалася в Автономній Республіці Крим, і той факт, що згідно з Законом України «Про музеї та музейну справу», Музейний фонд України є національним багатством та невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом, Міністерство культури України внесло зміни до Положення про Музейний фонд України (постанова КМУ від 23.03.2014 № 113). Відповідно до пункту 41-1 згаданого Положення, у разі настання обставин непереборної сили або наявності загрози знищення, втрати, пошкодження чи руйнування музейних предметів державної частини Музейного фонду України рішення про їх передачу на постійне або тимчасове зберігання, зміну строку тимчасової передачі або повернення таких предметів, переданих на тимчасове зберігання за межами України з метою їх експонування на виставках, проведення реставрації або наукової експертизи приймає Міністерство культури України.

Міністерство закордонних справ України 28.03.2014 р. направило ноту МЗС Нідерландів з проханням гарантувати повернення музейних предметів виставки до державної частини Музейного фонду України після завершення її експонування.

Міністерство культури України 31 березня 2014 р. звернулося до Музею Алларда Пірсона з проханням розглянути можливість дострокового повернення музейних предметів державної частини Музейного фонду України з колекцій МІКУ та 4-х кримських музейних закладів в Україну (лист МК від 31.03. № 834/10/13–14). Крім того, Міністерство культури повідомило Музей Алларда Пірсона про те, що до врегулювання ситуації в Автономній Республіці Крим ці колекції будуть передані на зберігання в Національний музей історії України (далі – НМІУ).

МЗС України 23. 04. 2014 р. вдруге направив ноту на адресу Міністерства закордонних справ Нідерландів із роз'ясненням правових підстав повернення експонатів виставки в Україну (№ 203/24-800-3 від 23. 04. 2014 р.). Лише після цієї ноти Університет Амстердаму надіслав Міністерству культури України офіційного листа-відповідь (від 09. 05. 2014, № 2014су0627). У ньому зазначалося, що Університет Амстердаму (далі — УНА) на підставі Дипломатичної ноти, пояснювальної записки до неї та юридичного висновку визнає, що експонати з кримських музеїв належать до державної частини Музейного фонду України і є державною власністю України. Крім того, у листі зазначалося і те, що Музей Алларда Пірсона передасть експонати на зберігання до НМІУ та запропонує НМІУ підписати нову угоду з Музеєм Алларда Пірсона на основі угод, попередньо укладених з кримськими музеями про продовження експонування на виставці цих матеріалів до 31 серпня 2014 р. МАП зобов'язувався після закінчення виставки повернути експонати в Україну — в Національний музей історії України. У листі було зазначено і умови, на яких Амстердамський університет готовий повернути експонати кримських музеїв в Україну, а саме: Міністерство культури і НМІУ погоджуються захищати, брати на себе відповідальність та забезпечити захист Музею Алларда Пірсона та його співробітників від усіх претензій, збитків, зобов'язань та втрат, оплатити всі претензії і витрати, які можуть виникнути у зв'язку з передачею музейних предметів до НМІУ.

Наказом Міністерства культури України від 13. 05. 2014 р. № 292 основним зберігачем усіх музейних предметів державної частини Музейного фонду України у кількості 565 музейних предметів (2011 одиниць зберігання), які знаходяться на експонуванні в Музеї Алларда Пірсона, було визначено Національний музей історії України, про що кримські музейні заклади було поінформовано листом Міністерства культури України від 21. 05. 2014 р. №15-26/10-3/14-14.

НМІУ надіслав Музею Алларда Пірсона для узгодження проект контракту на продовження терміну експонування експонатів з кримських музеїв на виставці в Амстердамі до 31 серпня 2014 р. (термін тимчасової передачі — до 20 вересня 2014 р.). Оскільки зволікання нідерландської сторони з підписанням нового контракту між НМІУ і МАП викликало занепокоєння, та з метою проведення двосторонніх зустрічей і переговорів для узгодження тексту цього контракту, Міністерство культури України ініціювало відрядження української делегації до м. Амстердам у складі першого заступника Міністра культури України О. Б. Островської-Лютої та генерального директора НМІУ С. М. Чайковського (10–12 червня 2014 р.)

На жаль, незважаючи на проведення низки перемовин як з представниками МАП, так і з урядовими колами Нідерландів при активній участі МЗС України, питання вирішити не вдалося. Контракт не був підписаний, оскільки не було вирішено питання з наданням Україною гарантій щодо можливих позовів до МАП з боку кримських музеїв і пов'язаних з цим витрат. Музей Алларда Пірсона не лише відмовився підписувати нову угоду з НМІУ, а й різко змінив свою позицію.

Таким чином, тимчасово вивезені з України 565 експонатів, більша частина з яких є виробами з дорогоцінних металів (страховою вартістю 1 438 625 євро), надані на виставку чотирма кримськими музейними установами, з 13 червня 2014 р., відповідно до ст. 23 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», стали вважатися незаконно вивезеними з України.

У зв'язку з позицією Музею Алларда Пірсона щодо кримської частини виставки МЗС України 20. 06. 2014 р. направило в МЗС Нідерландів ноту, де зазначалося, що починаючи з 13. 06. 2014 р. частина виставки з експонатами кримських музеїв перебуває в Нідерландах незаконно і підлягає негайному поверненню в Україну. МЗС України також висловило прохання не допустити вивезення з території Нідерландів до Криму музейних предметів виставки без дозволу української сторони.

Слід зазначити, що в усіх контрактах українських музеїв з МАП прописані статті «Арбітраж» та «Форс-мажор». Відповідно до статті «Арбітраж», у разі, якщо між сторонами контракту не досягнуто згоди при виникненні суперечки, спір передається на розгляд до Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. Право, що буде застосовуватися до цих контрактів, є матеріальне та процесуальне право України. Крім того, в статті «Форс-мажор» Контрактів зазначено, що у будь-якому випадку сторони усвідомлюють, що експонати виставки є національним надбанням України та світової цивілізації, і вживатимуть усіх можливих заходів, аби уникнути їх втрати або пошкодження.

Однак кримські музеї заявили, що якщо на даний час музейні експонати знаходяться в Королівстві Нідерланди, то голландські суди мають компетенцію розглядати такий спір. І МАП, і музеї Криму вказали, що не мають наміру приїздити до Києва для розгляду справи в Міжнародному комерційному арбітражному суді при Торгово-промисловій палаті України, оскільки, на думку кримських музеїв, цей суд не зможе винести незалежне рішення.

Гарантійні зобов'язання щодо повернення культурних цінностей державі Україна надавало Міністерство закордонних справ Королівства Нідерландів. В них зазначалося, що у випадку, коли з угоди про тимчасове використання випливає, що твори мистецтва представляють собою власність України, то уряд Нідерландів буде діяти відповідно до положень, викладених у Конвенції ООН 2004 року про юридичний імунітет держави та її власності. Це означає, що уряд Нідерландів буде вважати ці предмети власністю держави Україна і їм буде надано імунітет по відношенню до накладання примусових заходів. У зв'язку з цим також буде застосовуватися нідерландський Громадянський процесуальний кодекс, нідерландський закон про загальні визначення та Закон про судових виконавців.

За результатами проведеної роботи МЗС України було констатовано, що нідерландська сторона визнала, що згадані музейні предмети є державною власністю України і підлягають поверненню в Україну, а також висловила готовність сприяти українській стороні у вирішенні цього питання.

Однак, незважаючи на конструктивну позицію української сторони та підтримку з цього питання МЗС Нідерландів, Музей Алларда Пірсона відмовився повернути кримську частину виставки на територію України та повідомив про своє рішення залишити її на зберіганні у м. Амстердам до прийняття остаточного рішення уповноваженим судовим органом. Позиція Музею Алларда Пірсона була обумовлена необхідністю убезпечити себе від контрактних претензій з боку кримських музеїв та від майнових претензій України (лист від 14 липня 2014 р.).

Міністерство юстиції України як відповідальний орган відповідно до п. 2 Порядку здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України, затвердженого Указом Президента України від 25. 06. 2002 № 581/2002, здійснювало всі можливі заходи щодо досудового врегулювання спору з метою захисту державних інтересів. На початку серпня 2014 р. при Міністерстві юстиції було створено міжвідомчу робочу групу, за рішенням якої, згідно з рекомендаціями Посольства України в Королівстві Нідерланди та Міністерства закордонних справ, було вирішено залучити голландського юридичного радника для уникнення загрози втрати культурних цінностей.

Музей Алларда Пірсона 20 серпня 2014 р. оприлюднив офіційну заяву стосовно українських експонатів, які експонуються на виставці «Крим: Золото і таємниці Чорного моря», про те, що музей утримуватиметься від повернення експонатів будь-якій стороні до отримання компетентного судового або арбітражного рішення або до досягнення згоди між Києвом та Кримом щодо даного питання.

12 листопада 2014 р. в Амстердамі відбулася тристороння зустріч за участі юридичних представників України, кримських музеїв та Музею Алларда Пірсона, головною метою якої було досудове врегулювання спору шляхом підписання мирової угоди. Учасники зустрічі визнали, що передбачені слухання в суді Амстердама займуть багато часу і дорого коштуватимуть всім сторонам. З точки зору музеїв Криму, укладення мирової угоди могло би стати рішенням, яке заощадило б час і кошти, і жодна зі сторін не зазнала б іміджевих ризиків. На думку представників кримських музеїв, сенс угоди повинен полягати в тому, що музейні експонати будуть повернуті в музеї Криму, які в свою чергу визнають і підтверджують це письмово, визнаючи, що зазначені музейні експонати є частиною державного Музейного фонду України; на таких умовах музеї Криму підтверджують і гарантують, що музейні експонати не будуть вилучені з музеїв Криму та не будуть переміщені за межі Автономної Республіки Крим, на що російський уряд надасть відповідні гарантії.

Така пропозиція була неприйнятною для української сторони. Відтак спроби вирішити це питання мирною угодою не мали успіху. Після цієї зустрічі 19 листопада 2014 р. представники кримських музеїв подали позовну заяву в окружний суд Амстердама проти Музею Алларда Пірсона стосовно повернення музейних експонатів до кримських музеїв.

Зі свого боку подали позов про вступ до справи Україна та Королівство Нідерланди. Міністерство юстиції 08. 04. 2015 р. отримало копію рішення, винесеного Окружним судом м. Амстердам (Королівство Нідерланди), згідно з яким до участі в судовому процесі допущено державу Україна в особі Міністерства юстиції. Заявка Королівства Нідерланди на участь у цій справі була відхилена.

Наприкінці листопада 2014 р. експонати з кримських музеїв були демонтовані у зв'язку з необхідністю звільнення виставкових залів МАП для наступного проекту. Демонтаж проходив за участі представника Національного музею історії України. Всі експонати були переміщені до окремого сховища, де зберігатимуться до закінчення судової справи.

Незважаючи на українське і міжнародне законодавство та підтримку уряду Нідерландів, питання про приналежність культурних цінностей з кримських музеїв та визначення місця їх подальшого перебування залишається невирішеним. Голландські юристи, які представляють кримські музейні заклади, наполягають на тому, що ця справа повинна розглядатися в площині цивільного права і вирішуватись на підставі аргументів цивільного права, можливо, на підставі історичних і культурних аспектів, але аж ніяк не аспектів політичних.

На сьогодні Окружний суд Амстердама вирішив поки не проводити слухань у справі скіфського золота. Процес відбувається у форматі листування між сторонами через суд. На думку юридичного радника України, слухання у голландському суді відбудуться не раніше літа 2016 р.

Даний випадок не має аналогів у європейській юриспруденції, і тому рішення по цьому питанню є дуже складними і непередбачуваними, оскільки можуть мати подальші «небажані» наслідки у спірних питаннях про належність культурної спадщини тих чи інших країн, яка зберігається у музеях світу. Тому, виходячи з даної ситуації, мабуть необхідно переглянути міжнародне право у

сфері захисту культурних цінностей і внести відповідні більш чіткі корективи. Це стосується і законодавства України в музейній сфері.

Також, на мою думку, один із уроків цієї ситуації полягає в тому, що Міністерство культури України має розробити для всіх українських музеїв типовий контракт для участі в міжнародних виставкових проектах із залученням юристів-міжнародників, звертаючи особливу увагу на статті арбітражу та форс-мажору.

**Колекції з історії та культури греків України
в музейних зібраннях Криму та Донецької області:
питання каталогізації та збереження**

Греки Півдня України є однією із найдавніших спільнот, яка мешкає на теренах нашої країни. За переписом 2001 р. в Україні мешкає 91,5 тисяч осіб, що визначили себе греками, з них 77,5 тис. — у Донецької області¹, і трохи більше 3 тис. осіб — на Кримському півострові (2795 греків в АР Крим і 241 — в м. Севастополі)². Тобто майже 80% греків наразі мешкають на окупованій території або знаходяться на лінії зіткнення чи в безпосередній близькості від неї. Незважаючи на невелику кількість наявного грецького населення в Криму, слід зауважити, що саме там залишилися найяскравіші грецькі пам'ятки як рухомої, так і нерухомої спадщини, які мають відношення до історії нашої країни від періоду античності до сьогодення. У Донецьку, Маріуполі, а також більш ніж у 15 населених пунктах на півдні Донецької області були зібрані рідкісні рукописні та етнографічні колекції, які теж потребують уваги і захисту. Тому сьогоденні проблема опису, фіксації та збереження грецької культурної спадщини в Україні набуває надзвичайного значення й гостроти.

Наприклад, у Донецькому обласному краєзнавчому музеї, який є найбільшим і одним із найстаріших в регіоні, зберігається 180 тис. музейних предметів: археологічні та етнографічні колекції, документи, фотографії, серед них — одна із найбільших в Україні колекцій культових та побутових речей приазовських греків, яка свого часу була вивезена із Маріупольського музею. Зокрема, ценапрестольний хрест та Євангеліє XVIII ст., одяг священників (фелоні, саккоси) XVIII ст., оклади ікон, плащаниці й інше церковне начиння XVII–XVIII — поч. XIX ст., рідкісна колекція грецьких тканин: одяг жіночий, головні убори — «періфтари» та металеві прикраси до нього, настінні тканини «тохми», вишивані рушники, срібні грецькі вотиви, рідкісні книги XVII–VIII ст., у тому числі грецькою мовою, рукописи тощо³. 16–22 серпня 2014 р. під час обстрілів градабудинок музею був зруйнований: із 29 залів неушкодженими залишилося лише три⁴. Нещодавно була опублікована інформація щодо зникнення найціннішої

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року України / за ред. О.Г. Осауленка. — К. : Державний комітет статистики, 2003. — 245 с.

² Национальный состав и языковые признаки населения Автономной республики Крым (по данным Всеукраинской переписи населения 2001 г.). — Симферополь: Главное управление статистики в Автономной Республике Крым, 2003. — С. 1–84.

³ Музейний простір: Музеї України. Донецька область. Донецький обласний краєзнавчий музей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prostir.museum/ua/file/27>

⁴ Терористи розбомбили Донецький обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/954323-teroristi-rozbombili-donetskiy-oblasniy-kraeznavchiy-muzey.html><http://www.unian.ua/society/954323-teroristi-rozbombili-donetskiy-oblasniy-kraeznavchiy-muzey.html>

частини колекції музею⁵. Наскільки при цьому постраждала грецька колекція — була знищена під час бомбардувань, чи пограбована і вивезена — наразі невідомо.

Ця подія спонукала мене проаналізувати власні багаторічні польові дослідження музейних колекцій і рукописних зібрань, щоб виокремити де саме зараз знаходяться найбільш чисельні й унікальні документи та експонати, а також замислитися що наразі можна зробити для попередження таких втрат. Адже колекції можуть бути винищені не тільки під час артилерійських обстрілів, підривів чи бомбардувань, і не тільки в Донецьку, але й в Маріуполі; також на сучасній лінії зіткнення чи поблизу неї знаходяться Сартана, Гранітне, Чермалик де є народні музеї грецької культури і побуту. На територіях, які не контролює Україна, колекції можуть бути знищені чи пограбовані; найбільш цінні експонати можуть бути вивезені в інші музеї або перепродані колекціонерам. Особлива небезпека на музейні колекції як на Донбасі так і в Криму очікує під час вигнання окупантів, коли ймовірні будь-які сценарії винищення, пограбування, підміни цінних експонатів копіями тощо.

Під час моєї роботи в Кримському відділенні Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (1992–2014 рр.), безпосередньо займаючись вивченням етнічних меншин Півдня України, мені вдалося налагодити співробітництво з музеями різної форми власності, національно-культурними товариствами, організувати низку етнографічних експедицій. Зокрема ознайомлення і вивчення колекцій Донецького і Маріупольського краєзнавчих музеїв відбувалося у 1985–1986 рр., 1992–1995 рр., 2004–2005 і 2011 рр.⁶ Колекцій грецьких народних музеїв в селищах міського типу і селах Донеччини — у 1993–1995 рр. під час Приазовських фольклорно-етнографічних експедицій КВІСх НАН України⁷. Вивчення кримських музеїв та архівів здійснювалося під час розробки планових НДР в КВІСх НАНУ, підготовки дисертації та наукових публікацій⁸, а також під час «Музейної експедиції» Кримом, яка була організована фахівцями КВІСх НАНУ України, Таврійського національного університету ім. В. Вернадського і Одеського національного університету ім. І. Мечнікова у 2002–2005 рр. за підтримки Одеської філії Грецького фонду культури⁹. Також вивченню кримсь-

⁵ Логвінов В., Корсун І. Скіфське золото для терористів. Спецоперація з пограбування Донецького обласного краєзнавчого музею. 11.10.2015 р. / Музеї України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum-ukraine.org.ua/?p=5385>.

⁶ Араджиони М.А. Деятельность Мариупольского музея краеведения по изучению этнической истории и традиционной культуры греков Приазовья в 20-е гг. XX в. // Записки Историко-филологического товариства Андрія Білецького. — Київ, 1999. — Вип. 3. — С. 201–213.

⁷ Араджиони М.А. Краткий отчет об осуществлении Крымски мотделением института востоковедения НАН Украины трёхлетней программы полевого изучения культуры потомков крымских христиан –греков Северного Приазовья (1993–1995 гг.) // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы: Сборник статей и материалов к 10-летию Крымского этнографического музея. — Симферополь, 2002. — С. 407–413.

⁸ Араджиони М.А. О материалах Н.И. Репникова по этнографии мариупольских греков в фондах Крымского республиканского краеведческого музея //Крымский музей. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып. 1. — С.82–89.

⁹ Араджионі М.А., Прігарін О.А., Самарітакі О.С., Станко В.Н. «Греки півдня України»: інформація про початок дослідницької програми // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 536–539.

ких колекцій сприяла робота експертом в Кримському етнографічному музеї та членом журі щорічного Республіканського конкурсу музеїв Криму протягом 2008–2012 рр.

Узагальнюючи ці дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Найбільший інтерес в грецькій колекції Донецького та Маріупольського музеїв визивають предмети культу (в т.ч. вотивні підвіски, ікони тощо), тканини й вишивки, фотоколекція, рукописи з фонду Маріупольського Грецького суду XVIII–XIX ст. Частково етнографічна колекція цих музеїв представлена в каталогах, які видавалися в Донецьку, Маріуполі та Сімферополі¹⁰.

2. Серед селищних та сільських народних музеїв історії та побуту найбільш цікавими є колекції Сартани, Старобешево, Старомлиновки, Каракуби (Роздольне) Донецької обл. Слід зауважити, що село Роздольне (Каракуба) і смт Старобешевознаходяться на окупованій території, а селище Сартана неодноразово обстрілювалося сепаратистами і російськими найманцями, тож існує певна безпека знищення експонатів місцевих музеїв під час воєнних дій, або їх викрадення.

3. Серед кримських музеїв найбільшими грецькими колекціями XIX–XXI ст. володіють: Центральний музей Тавриди (колекції фотографій, рукописів), КРЗ «Етнографічний музей» (речі, фотографії)¹¹, Керченський ДІАЗ (речі, фотографії), музей с. Чорнопілля (фотографії, речі), цінні експонати зберігаються також в Ялті¹² та Севастополі. Окремо має сенс виділити музеї, в яких зберігаються роботи греків-художників. Найбільша колекція — в Національній картинній галереї Айвазовського в Феодосії (зокрема колекція кераміки та картин Михайла Латрі — загалом 702 е.х. (в т.ч. 464 картини, 188 — графіка, 50 — кераміка), Євпаторійський краєзнавчий музей (картини грецьких художників Миколи Хімона, Георгія Бояджиєва, рукописи, фотографії), Севастопольський художній музей (малюнки Дмитра Бісті), Сімферопольський художній музей (5 робіт Архіпа Куїнджи). Слід зауважити, що художників М. Латрі і М. Хімона добре знають і цінують в Греції, куди вони емігрували після російської революції, а А. Куїнджи і Д. Бісті відіграли визначну роль у розвитку живопису і графіки/книжкової ілюстрації відповідно у XIX і XX ст.

Найбільш цінні та виразні речі, рукописи і фотографії з грецьких зібрань кримських музеїв (деякі з них були нами атрибутовані під час польових досліджень) за сприяння Грецького фонду культури у 2005 р. були експоновані у м. Сімферополі і м. Одесі на відповідній історико-етнографічній виставці «Греки

¹⁰ Вотивные привески в собрании Донецкого областного краеведческого музея. Каталог. — Донецк, 2003. — 54 с.; Маріупольські греки. Скарби народної культури. Огляд грецької етнографічної колекції Маріупольського краєзнавчого музею. — Донецьк: ПП «Астро», 2005. — 52 с.; Крым в Приазовье. Культура и этнография мариупольских греков. Каталог выставки. — Симферополь; Мариуполь, 2011. — 54 с.

¹¹ Етнографический музей. Путеводитель. — Симферополь, 2013. — 44 с.

¹² Петренко Л.В. Етнографическая коллекция Ялтинского историко-литературного музея: комплектование, изучение, региональные особенности // Етнографія Крима XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы. Материалы и исследования. — Вып. 3. — Симферополь, 2012. — С. 103–107.

Криму в XVIII — на початку XXI ст.»¹³ Також протягом 2003–2007 рр. під час реалізації наукового проекту дослідження греків Півдня України нами був підготовлений ілюстрований каталог «Історія та культура греків (XVIII–XXI ст.) в музейних колекціях Криму» (див. додаток 1–2) загальним обсягом 280 стор., який був на 70% заверстаний, але робота з його видання так і не була завершена у зв'язку із браком коштів. Така ж сама доля судилася і ще одному виданню — «Грецькі поселення в Приазов'ї: 225 років історії» — Альбом рідкісних карт з колекції Державного архіву АР Крим і Маріупольського краєзнавчого музею, яке було підготовлене до тиражування російською і англійською мовами у 2005 р., але не побачило світ, бо фінансування проекту було припинене. Втім, цей матеріал наразі є цінним джерелом інформації щодо певної частини музейних та архівних збірань, які залишилися на окупованій території.

Зважаючи на наявні виклики і побоювання, які існують не тільки відносно збереження культурної спадщини грецької спільноти України, але й взагалі долі культурних цінностей, які наразі знаходяться в Криму і на Сході країни, хотілося б висловити наступні пропозиції.

- Конче необхідно зібрати всі наявні відомості про музеї, бібліотеки, архіви і пам'ятки матеріальної культури та археологічні об'єкти, що знаходяться на окупованій території й визначити інституцію, яка безпосередньо буде збирати відомості і координувати роботу з моніторингу стану й загроз рухомим і нерухомим пам'яткам України на наших територіях, які наразі не контролюються державою.

- Міністерству культури України, Національній бібліотеці України і Державній архівній службі України треба створити перелік наявних каталогів музеїв, бібліотек, рукописних фондів і архівів, а також об'єктів нерухокої культурної спадщини на окупованих територіях.

- Якщо будуть виявлені інформаційні лакуни щодо окремих фондів музеїв, архівів чи рукописних збірань бібліотек, необхідно залучити до їх заповнення фахівців із Інститутів НАНУ, які проводили дослідження за своїми темами в цих установах. Якщо за якихось причин це неможливо — запланувати наукові дослідження цих колекцій лояльними громадянами України-науковцями, які залишилися на окупованих територіях, але ця робота не повинна бути публічною заради безпеки цих громадян і вона повинна бути відповідно оплачена.

- Необхідно якнайшвидше публікувати електронні та паперові каталоги з описами найбільш цінних речей й фотографіями, щоб запобігти їх переміщенню через кордон й продажу на аукціонах.

- Розвивати тісну співпрацю з ЮНЕСКО та іншими всесвітніми та європейськими культурними інституціями у розробці механізму збереження культурних цінностей й запобіганню їх вилучення із Музейного фонду України.

- Провести низку заходів по організації додаткових заходів безпеки для зберігання колекцій, які знаходяться в музеях на лінії зіткнення.

- Можливо має сенс розробити типову інструкцію про захист колекції та спонукати музейні установи до створення переліку найбільш цінних експона-

¹³ Греки Крыма в XVIII–XXI вв.: Историко-этнографическая выставка. Путеводитель. — Симферополь, 2004. — 48 с.

тів, які повинні бути евакуйовані першочергово у разі виникнення не тільки воєнної загрози, а й можливо техногенної катастрофи чи природного катаклізму.

- Створити моніторингову групу, яка буде відстежувати публікації у відкритих джерелах про наявні в Криму археологічні дослідження і знахідки, та фіксувати прізвища дослідників і інституції, які проводять розкопки й місце зберігання експонатів.

Сподіваюся, що запропоновані дії зможуть поліпшити існуючу ситуацію і будуть сприяти збереженню нашого спільного культурного надбання.

Додаток 1

Науково-популярне видання «Історія та культура греків (XVIII–XXI ст.) в музейних колекціях Криму»

Зміст

С. 4. Відомості про видання

С. 5–8. Вступ (Інформація про проект в цілому і зокрема, про структуру каталогу, і т.д.)

С. 9–22. Греки Криму: короткий нарис історії та культури (14 стор.)

С. 23–30. Кримські музеї та їх колекції (8 стор.)

Розділ 1. Історико-побутові предмети

Традиційні заняття, ремесла, професії

Знаряддя праці.

Знаряддя праці. Землеробство.

Знаряддя праці. Скотарство.

Знаряддя праці. Переробка вовни, ткацтво.

Знаряддя праці. Вимірювальні прилади.

Тара

Вироби грецьких майстрів

Музичні інструменти

Меблі, домашнє начиння

Меблі

Домашнє начиння

Кухонне начиння. Метал

Кухонне начиння. Кераміка

Кухонне начиння. Дерево

Тканини в інтер'єрі житла

Килими, доріжки

Фіранки

Скатертини, серветки

Рушники

Постільні приналежності

Тканини з декоративною вишивкою, мережива

Одяг

Чоловічий одяг. Традиційний костюм

Сучасна та формений чоловічий одяг.
Жіночий одяг. Традиційний костюм.
Жіночий одяг. Предмети сучасного костюма

дитячий одяг

Обрядовий одяг

Релігія, мистецтво

Нагороди, пам'ятні знаки, сувеніри (56 предметів)

Нагороди. Ордена.

Нагороди. Медалі.

Пам'ятні знаки

Сувеніри

Скульптури

Різне

Комплекс речей М. Н. Тригоні

Комплекс речей В. С. Лукідіса

Розділ 2. Документи

Особисті документи греків Криму. Персоналії (XIX — початок XX ст.).

Архів родини Бояджиєва

Документи Г. Х. Бояджиєва

Документи Г. Х. Бояджиєва. Кореспонденція

Документи Г. Х. Бояджиєва. Зошити

Документи Є. П. Бояджиєва (Воскресенської)

Архів родини Тригоні

Документи про життя і діяльність Н. І. Тригоні

Документи про життя і діяльність Н. І. Тригоні. Кореспонденція

Документи про заслання народовольця М. Н. Тригоні

Документи організацій і підприємств (XIX — початок XX ст.).

Церква.

Метричні книги Аутської Успенської церкви

Метричні книги Введенської Грецької церкви (м Феодосія)

Особисті документи греків Криму. Персоналії (XX — початок XXI ст.).

Документи В.П. Кумбарулі

Документи В. С. Лукідіса

Документи М. А. Македонського

Документи З. Михайли

Документи Тамарли

Документи А. І. Цанова

Документи Х. К. Чусси

Документи Ф. А. Якустіді

Документи установ і організацій XX — початок XXI ст.

Видання

Газети

Різне

Розділ 3. Візуальні матеріали

Колекції фотографій із сімейних архівів (XIX — початок XX ст.)

Сім'я Бояджиєва

Сім'я Василькіоти

Сім'я Костянтинових

Сім'я Кумурджі

Сім'я Тригоніт

Портрети та групові знімки греків Криму (кінець XIX — початок XX ст.)

«Маріупольські греки» в колекції фотографій Н. І. Репникова

Міська та сільська архітектура. Побут

Антропологічні типи нащадків середньовічних християн Криму

Традиційний костюм, свята

Храми і «церковні старожитності»

Ікони та їхні оклади з церков м Маріуполя

Ікони та їхні оклади з сільських церков

Євангелія та їхні оклади

Церковне начиння. Облачення

Церковне начиння. Хрести

Церковне начиння. Кадила, лампади

Церковне начиння. Потири

Церковне начиння. Дискоси

Церковне начиння. Окремі предмети

Греки-фракійці в колекції фотографій ГКЕЦ «Карачоль» (с. Чорнопілля)

Фотоматеріали кінця XIX — початку XX ст.

Фотографії міжвоєнного часу (1920–1940).

Війна 1941–1945 рр. і період насильницького виселення

Шлях на батьківщину. Повернення

Сучасні будні і свята греків Чорнопілля

Будинки та підприємства греків. Культурні будівлі

Колекції фотографій із сімейних архівів (XX ст.)

Фотографії Афанасія Івановича Граматікопуло

Фотографії Олени Костянтинівни Деспотулі

Фотографії Пелагеї Григорівни Караяні

Фотографії Георгія Спиридоновича Каріофіллі

Фотографії Володимира Петровича Кумбарулі

Фотографії Євстафія Івановича Куюнджі

Фотографії Василя Спиридоновича Лукідіса

Фотографії родини Магула

Фотографії Олени Костянтинівни Манеракі

Фотографії Зої Михайлі

Фотографії Єфросинії Федорівни Мухладі

Фотографії С.С. Псахіс

Фотографії П. Тарахно

Фотографії родини Темурчевих

Фотографії Сергія Георгійовича Тохтамиша

Фотографії родини Хрістофоріді

Фотографії родини Хроні

Фотографії А. І. Цанова

Фотографії Хрістофора Костянтиновича Чусси

Фотографії Олени Ямалі

Портрети та групові знімки греків Криму (XX ст.)

«Маріупольські греки» в колекції фотографій Приазовської фольклорно-етнографічної експедиції (1993–1995 рр.)

Традиційні заняття, рукоділля, житло

Церква, свята

Типажі — портрети

Іменний покажчик? (2 стр.)

Географічний покажчик? (2 стр.)

Покажчик музейних колекцій (1 стор.)

Список скорочень (1 стор.)

Зміст 4 стор.

Додаток 2

Науково-популярне видання

«Історія та культура греків (XVIII–XXI ст.) в музейних колекціях Криму»

Схема опису музейних одиниць зберігання в каталозі:

Для предметів:

1. Порядковий номер, присвоєний в каталозі
2. Назва речі (якщо виникає необхідність, описову)
3. Назва національною мовою в російській транскрипції (на діалекті — ново-грецькою)
4. Оригінал / новоділ
5. Матеріал і техніка виготовлення
6. Розмір (у см)
7. Опис (в т.ч. написи, клейма)
8. Ступінь збереження.
9. Виробник, час виготовлення
10. Місце і час побутування
11. Місце збору, приналежність
12. Легендарні відомості, інша доп. інформація
13. Дата надходження в музей (постійне / тимчасове зберігання, закупівля / дар)
14. Назва музею
15. КП, та ін. шифри

Для документів

1. Порядковий номер за каталогом
2. Форма документа, назва
3. Оригінал / копія
4. Ступінь збереження
5. Матеріал (колір паперу, водяні знаки, клейма),

6. Розміри, кількість сторінок
7. Характеристика тексту (рукопис, машинопис і тд)
8. Мова документу
9. Підписи, печатки, особливі мітки
10. Дата і місце створення
11. Місце збору, приналежність
12. легендарні відомості, інша додаткова інформація
13. Дата надходження в музей (постійне / тимчасове зберігання, закупівля / дар)
14. Назва музею
15. КП, та ін. шифри

Для фотографій та поштових листівок

1. Порядковий номер за каталогом
2. Форма документа, назва
3. Оригінал / копію
4. Ступінь збереження
5. Опис зображення
6. Матеріал
7. Розміри
8. Підписи, написи, клейма, особливі поноси мовою оригіналу та в перекладі, на лицьовій і зворотній стороні
9. Дата і місце виготовлення, фотоательє / друкарня
10. Майстер-фотограф / художник
11. Місце збору, приналежність
12. Легендарні відомості, інша додаткова інформація
13. Дата надходження в музей (постійне / тимчасове зберігання, закупівля / дар)
14. Назва музею
15. КП, та інші шифри

**Архівні установи Донецької області:
проблеми функціонування, формування і збереженості
Національного архівного фонду в умовах окупації**

**I. Організація роботи архівних установ Донецької області
за період до грудня 2014 р.**

У 2014 р., в східних областях України стали відбуватися події, які повністю змінили роботу архівних установ області і життя архівістів.

Масові беспорядки в населених пунктах областей східних регіонів, захоплення адміністративних будівель, підвищення соціального напруження. Не розуміння того, що відбувається. На такий фінал, який нас очікував попереду, ми не сподівалися.

На мій погляд, перший тривожний дзвоник пролунав після третього, остаточного захоплення адміністративного будинку ОДА 6 квітня 2014 р. Керівництво ОДА, частина обласних та територіальних установ переїхали до міста Маріуполь. Працівники ОДА та структурних підрозділів стали працювати в інших установах містах. Архівні установи області працювали у звичайному режимі.

З часом були захоплені міста Слов'янськ, Краматорськ, інші населені пункти Донецької області. Перші обстріли та перші зруйновані будинки у населених пунктах, відсутність світла, газу, присутність озброєних людей — все це призвело до змін у роботі архівістів відповідних міст та районів. Їх функції були зведені в основному до виконання запитів громадян та підприємств. Хоча і це з часом ставало дедалі складніше робити. Наприклад: після захоплення Слов'янської міської ради на робочі місця наші колеги не завжди могли потрапити. Комп'ютерна техніка вивезена, що створювало проблеми у роздрукуванні підготовлених довідок. Архівісти перестали отримувати заробітну плату. Але попри всі обставини вони продовжували працювати, хоча і в неповному складі. Ми підтримували їх, як могли: фінансово, морально. Разом з ними хвилювалися і переживали за їх життя. Відтоді архівісти нашої області зазнали перших втрат. Під час обстрілів з керівником трудового архіву Слов'янської міської ради стався серцевий напад, а швидка допомога під час обстрілів не змогла проїхати до лікарні. Це був перший, але не єдиний випадок. За цей період під час обстрілів ми втратили 4-х колег.

З травня 2014 р. і у місті Донецьку ставало дедалі небезпечніше. Бої за Донецьке летовище привели до зруйнування будинків, в тому числі і житлових. Перші жертви і поранені серед мирного населення. Велика кількість озброєних людей у містах. Проведення проросійських мітингів, озброєні сутички. Все частіше у місті лунали постріли, пересувалися машини з озброєними людьми. На дорогах встановлювалися блок-пости. Архівісти пережили тривожні хвилини під час захоплення сусідніх будинків, вибухів та пострілів неподалік архіву,

страшне видовище розстріляної маршруткі, яка залишилася після нічного бою на газоні перед архівом та посіченої кулями стіни сусіднього будинку.

Все це призвело до зміни режиму роботи держархіву області. Керівництво ОДА щодня визначало: вдома чи на робочому місці ми працюємо. Це залежало від обстановки у місті та наявності відносно небезпечних умов. Хоча хто міг це достовірно прорахувати на той час?

3 травня 2014 р. припинено роботу читальних залів. Ми проводили перевірку наявності справ в архіві, вели прийом громадян, виконували запити. За 11 місяців 2014 р. виконано 2197 запитів. Крім того, держархівом області підготовлено 8 виставок, 5 радіопередач, 3 публікації у пресі, прийнято участь у підготовці 3-х телесюжетів з історії міста Донецька та до ювілейних дат. Проведено відкритий урок для старшокласників ЗОШ № 95.

Крім того, ми вирішували питання щодо усунення пошкоджень, які зазнавали приміщення архівів під час вибухів. Наведу один приклад: 20 жовтня 2014 року під час потужного вибуху у місті Донецьку зазнали пошкоджень одразу 2 будинки держархіву області: пошкоджено вікна в архівосховищі №3, 2-х робочих кімнатах, на центральних сходах корпусу 1 та в робочих кімнатах корпусу №2. Протягом 21–23.10.2014 пошкодження усунуто власними силами.

Архівісти у важкі часи гідно виконували свій професійний обов'язок, не зважаючи на те, що з липня 2014 р. держава припинила виплачувати їм зарплату.

Але найстрашне чекало нас попереду. На початку липня минулого року до міста Донецька перемістилися бойовики із Слов'янська та інших міст. Валика кількість воєнної техніки та кілька тисяч озброєних людей заповнили місто. І наше життя перетворилося на життя людей під час воєнної окупації. З цього моменту змінилася не тільки доля нашого міста, області, але і всієї країни.

Перед цим, 04 липня 2014 р., вперше будинок колишнього партійного архіву був захоплений озброєними людьми. В заручниках опинилися 7 працівників архіву. Завдяки злагожденій роботі керівництва Укрдержархіву та облдержадміністрації озброєні люди покинули архів. Працівники архіву не постраждали. 30 жовтня минулого року будинок 1 держархів області захоплено озброєними людьми, ними виставлено охорону. З того часу навіть жіночі сумочки працівниць архіву ретельно перевірялися при виході. Ці заходи були прийняті для того, щоб завадити винесенню документів обласного РАЦСу, архів якого розміщений у приміщенні держархіву області.

Разом із змінами у роботі держархіву області, відбувалися зміни і в роботі архівних установ низової ланки.

Відсутність можливості здійснення передачі документів до держархіву області, участі у семінарах, кадрові зміни, відправлення працівників архівів у відпустки (щорічні, додаткові, безоплатні) тощо — всі ці події порушили звичайний ритм в роботі архівних установ в області та унеможливили виконання планових завдань. Відтепер не кожен день та не кожен архів працював стабільно. Але ми не завжди мали інформацію про ці зміни. Крім того, працівникам архівів низової ланки було заборонено надавати будь-які відомості державному архіву області.

Після захоплень адміністративних будівель та зміни керівництва в містах і районах області відбувалися кадрові зміни і в архівах міст та районів. При зміні мера міста Сніжне першою під звільнення попала начальник архівного відділу міської ради, яку примусили написати заяву про звільнення. Пішов процес ротації кадрів. Архівістів звільняли, когось залишали працювати на посаді, деякі стали працювати, як волонтери. В деяких архівах прийшли нові люди, зовсім не обізнані в архівній справі.

Тому, на той час, головний акцент в роботі було зроблено на роботу в архіві: перевіряння наявності і стану документів, виконання запитів громадян тощо. Тобто, на архівну роботу.

2. Аналіз діяльності архівних установ, які залишилися на території, підконтрольній ДНР (станом на 01.02.2015)

У грудні 2014 р. призупинено діяльність держархіву області у м. Донецьку. На протязі 9 місяців архів у Донецьку не працював. Достеменно, що відбувається в архіві, нам не відомо. У вересні 2015 р. в Інтернеті з'явилося відео, на якому керівник управління документального забезпечення і архівної справи при голові ДНР заявила про відкриття архіву 01.09.2015. Інтерв'ю проходило в архівосховищі корпусу № 1 держархіву області.

На території, підконтрольній ДНР, залишилися 24 архівні установи, з них:

— 12 архівних відділів: Горлівської, Докучаєвської, Донецької, Єнакієвської, Жданівської, Кіровської, Макіївської, Сніжнянської, Торезької, Харцизької, Шахтарської, Ясинуватської міських рад. У лютому 2015 р. до них відійшов архівний відділ Дебальцевської міської ради;

— 6 архівних відділів: Амвросіївської, Новоазовської, Старобешевської, Тельманівської, Шахтарської, Ясинуватської райдержадміністрацій;

— 6 трудових архівів: Амвросіївської, Макіївської міських рад; Новоазовської, Старобешевської, Тельманівської, Ясинуватської районних рад. Всі архівні установи відновили роботу, крім архівного відділу Жданівської міської ради.

Через відсутність зв'язку відсутня інформація про стан та роботу 7 архівних відділів (Кіровської міської ради; Амвросіївської, Новоазовської, Тельманівської райдержадміністрацій; трудових архівів Амвросіївської міської ради, Новоазовської, Тельманівської районних рад).

Змінено статус та назву 10 архівних установ, які увійшли до структури створених на місцях адміністрацій ДНР, а саме:

— архівні відділи адміністрації ДНР міста Горлівки, Докучаєвська, Донецька, Макіївки, Тореза, Харцизька, Старобешевського району;

— комунальна установа «Макіївський міський архів» адміністрації ДНР міста Макіївки;

— трудовий архів адміністрації ДНР Старобешевського району;

— трудовий архів Ясинуватської міжрайонної адміністрації ДНР.

Не визначено статус 5 архівних установ міст Єнакієвого, Сніжного, Шахтарська, Ясинуватої, Шахтарського району. Працівники цих архівів працюють як волонтери.

Архівні установи зазнали пошкоджень. Під час бойових дій частково вибито вікна в архівних установах міст Горлівки, Донецька, Ясинуватої, Старобешевського та Ясинуватського районів. Проведені необхідні ремонтні роботи.

Втрати архівних документів в архівних відділах відсутні. Відповідно наданої архівами інформації, в результаті бойових дій втрачені документи в 3 архівних підрозділах: ДП «Шахтарськантрацит», управління пенсійного фонду міста Шахтарська, шахти «Єнакієвської». Постраждали документи Вуглегірської міської ради (м. Єнакієво), Булавинської та Ольховатської селищних рад (м. Єнакієво), Ясинуватської міської ради, Моспинської селищної ради (м. Донецьк), Рудоправління міста Комсомольська Старобешевського району.

Архіви в основному виконували запити соціально-правового характеру. Довідки оформлюються на бланках адміністрації ДНР та завіряються печаткою ДНР в архівах міст Горлівки, Докучаєвська, Єнакієво, Ясинуватої, Старобешевського району, трудових архівів міста Макіївки та Старобешевського і Ясинуватського районів. На бланках міської ради оформлюються довідки та завіряються печаткою загального відділу міської ради в архіві міста Шахтарська. На бланках архівної установи України оформлюються та завіряються печаткою архівного відділу довідки виконані архівами міст Донецька, Сніжного, Тореза, Харцизька, Шахтарського району.

Декілька архівів розпочали роботу по складанню списків установ для комплектування архівів. Розпочата робота по підготовці до передачі в архіви документів міських та районних рад, райдержадміністрацій по 2014 р. включно. Наприклад: архівний відділ адміністрації ДНР міста Харцизька прийнято документи міської ради по 2014 р. включно.

3. Аналіз діяльності архівних установ, які знаходяться на території України (станом на 01.11.2015)

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 07 листопада 2014 р. №595 «Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей» робота в держархіві області у місті Донецьку припинена. Архів переміщено в місто Костянтинівку, де він почав працювати з 01.12.2014.

3.1. Мережа архівних установ

Станом на 01.01.2015 до мережі архівних установ області, які знаходяться на українській території, входило 42 архіви: а саме — державний архів Донецької області, 15 архівних відділів міських рад, 14 архівних відділів райдержадміністрацій, 12 трудових архівів районних рад. В січні поточного року після Дебальцевського котла архівний відділ Дебальцевської міської ради та всі його документи залишилися на території ДНР. У травні 2015 року архівний відділ Ясинуватської райдержадміністрації відновив роботу у селищі Очеретино Ясинуватського району. Документи залишилися в архівосховищі в м. Ясинувата, яке знаходиться на окупованій території. Відомості про втрати архівних фондів відсутні.

У найгарячішій точці знаходиться архівний відділ Авдіївської міської ради, який припиняє свою роботу тільки під час потужних обстрілів міста. Незважаючи на те, що будинок дитячого садочка, в якому розташований архів, постраждав під час обстрілів, архівні фонди не зазнали ушкоджень.

В червні 2015 р. архівний відділ Мар'їнської райдержадміністрації та трудовий архів Мар'їнської переміщено у м. Курахово. Фонди трудового архіву перевезено на 95%, з архівного відділу перевезено 2 фонди: РДА та районної ради. На даний час архівісти працюють в Курахово та Мар'їнці.

3.2. Аналіз кількості документів, що знаходяться на українській території та залишилися на окупованій території.

Станом на 01.01.2014 в архівних установах області (за даними Паспорту архівів) зберігалось 2787,0 тисяч архівних документів. З них: 2308,0 тисяч од.зб. документів НАФ (82,8%) та 479,0 тисяч од.зб. документів з кадрових питань для соціального захисту громадян, що складає 17,2%.

У зв'язку з ускладненням ситуації у м. Донецьку, починаючи з травня минулого року, держархів області неодноразово звертався до ОДА та ДАСУ щодо вирішення питання вивезення документів НАФ у небезпечне місце. Забігаючи наперед, хочу сказати, що не зважаючи на численні звернення керівництва Укрдержархіву до Міністерства юстиції України, центральних органів виконавчої влади, доручення прем'єр-міністра України з цього питання вийшло тільки 01.12.2014 № 1875/2/1-14 «Про вивезення документів архівних установ». Після розгляду доручення центральними органами виконавчої влади Укрдержархів 8 грудня 2014 року отримав відповіді. Загальний висновок був такий: «За інформацією штабу Антитерористичного центру при Службі безпеки України на сьогодні міста Донецьк та Луганськ знаходяться під контролем представників незаконних військових формувань, якими вчиняються численні терористичні акти, пов'язані із захопленням заручників, державних, громадських будівель, блокуванням і пошкодженням об'єктів транспортної системи, у зв'язку з чим неможливо забезпечити евакуацію документів Національного архівного фонду із зазначених міст». Дійсно, на той час вивозити документів НАФ було надто пізно.

Враховуючи, що протягом року приймання справ до архівних установ майже не проводилося, ми обрахували кількісні параметри документів НАФ та документів соціального характеру, які знаходяться на українській території (30,5%) та опинилися на окупованій території (69,5%).

Документи НАФ, що знаходяться на українській території — 160,0 тис. од.зб. (7%)	Документи НАФ, що опинилися на окупованій території — 2148,0 тис. од.зб. (93%)
Державний архів області — 0,0 тис. од.зб.	Державний архів області — 2000,0 тис. од.зб.
Архівні установи райдержадміністрацій — 85,0 тис. од.зб.	Архівні установи райдержадміністрацій — 44,0 тис. од.зб.
Архівні установи міських рад — 75,0 тис.	Архівні установи міських рад — 104,0

од.зб.	тис. од.зб.
Документи з кадрових питань, що знаходяться на українській території (соціальний захист громадян) — 259,0 тис. (54%)	Документи з кадрових питань, що опинилися на окупованій території (соціальний захист громадян) — 220,0 тис. (46%)
Державний архів області — документи з кадрових питань не приймав	Державний архів області — документи з кадрових питань не приймав
Архівні установи райдержадміністрацій — 149,0 тис. од.зб.	Архівні установи райдержадміністрацій — 123,0 тис. од.зб.
Архівні установи міських рад — 110,0 тис. од.зб.	Архівні установи міських рад — 97,0 тис. од.зб.

3.3. Відомості про втрати та долю документів

Протягом 2014 р. держархів області збирав відомості про втрати документів. Наведу приклади.

Під час пожежі у будинках Маріупольської та Дзержинської міських рад постраждали архівні документи міськвиконкомів, їх структурних підрозділів та інших установ. Кількість пошкоджених справ не уточнена.

Після захоплення адміністративної будівлі ОДА пройшли чутки про вивезення документів з будівлі вантажівками та знищення їх шляхом спалення. Кількість і що саме постраждало — достовірна інформація відсутня.

Під час переміщення установ на територію України документи не були вивезені. Державним архівом області проведена інвентаризація організаційно-розпорядчої документації в структурних підрозділах облдержадміністрації, результати розглянуті на ЕПК держархіву області. Пізніше ця робота була розпочата і в інших юридичних особах Списку №1.

За результатами інвентаризації справ зв'язувалося, що майже 100% документи установам вивезти не вдалося. Після обробки даних інвентаризації 35 установ встановлено, що вивезено 145 справ постійного зберігання, 2806 справ з кадрових питань та 2636 справ тимчасового зберігання.

3.4. Здобутки та проблеми державного архіву області

З чого архівістам прийшлося починати? З прийняття рішення про переїзд в нікуди! Де тебе ніхто не чекав. Де був відсутній механізм відновлення роботи переміщених установ. Де не було створено жодних умов для людей — тимчасових переселенців.

З 01.12.2014 архів відновив роботу у місті Костянтинівці.

Як ми почали і яких результатів досягли для того, щоб організувати роботу держархіву області на новому місці?

Проведено організаційні заходи.

№ з/п	Організаційні заходи архіву після переміщення	Результати
1.	Призупинено діяльність держархіву області у м. Донецьку	Видано наказ щодо призупинення діяльності архіву та опечатування архівосховищ.
2.	Вирішення кадрового питання	Звільнено працівників, що відмовилися переїхати у м. Костянтинівку. Прийнято на роботу 8 чоловік. Фактично працює 13 чоловік.
3.	Проведено пошук приміщень для розміщення архіву	Взято в оренду 4 робочі кімнати.
4.	Створено умови для роботи працівників архіву	Встановлено стаціонарні телефони, проведено інтернет. Отримано в користування 7 ноутбуків. Архіву виділено 199,0 тис. грн. на придбання комп'ютерної техніки та меблів.
5.	Здійснюється пошук приміщень під архівосховища	Проведено самостійно пошук приміщень для розміщення архіву (3 оптимальні варіанти). Надано пропозиції до Плану заходів з реалізації у 2015–2017 рр. Стратегії розвитку Донецької області щодо проведення ремонту та обладнання приміщення під архівосховища держархіву області
6.	Розробка механізму забезпечення збереження документів архіву та установ під час надзвичайних ситуацій в області	– Розроблено інструкцію «Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві»; – обговорено з першим заступником голови ОДА питання щодо створення робочої групи

Паралельно йшла архівна робота.

№ з/п	Основні заходи архіву	Результати
1.	Внесено зміни до «Державної Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів НАФ на 2015–2019 роки» по Донецькій області	У 2015 р. проведено звіряння наявності справ в архівних установах низової ланки
2.	Проведено організаційну роботу з обласними і територіальними установами з питань організації діловодства та архівних підрозділів після переміщення	Складено списки юридичних та фізичних осіб джерел формування Національного архівного фонду України; Ведеться робота по організації роботи служб діловодства та архівних підрозділів

		ділів установ обласного та територіального рівня
3.	Проведено інвентаризацію документів структурних підрозділів ОДА після переміщення з м. Донецька на територію, підконтрольну органам української влади	Виявлено кількість справ постійного, тимчасового зберігання та з кадрових питань, що вивезено з Донецька
4.	Розроблено «Основні вимоги до формування архівних відділів в об'єднаних територіальних громадах в області».	Підготовлена маршрутна карта першочергових заходів та слайди
5.	Відновлено роботу з юридичними та фізичними особами	Надано 1284 консультацій та відповідей на запити
6.	Ведеться збір інформації про події в Донбасі	Складається Хронограф подій в Донецькій області у 2014–2015 рр. за матеріалами сайту м. Донецька «62.ua»
	Організовано 2 виставки документів «	1. До 70-ї річниці завершення Другої світової війни 2. «Сила нескорених» до Дня захисника України
3.	Організовано приймання виборчої документації (2015)	Вирішено питання щодо приймання виборчої документації в місцеві архівні установи

Разом з тим, залишаються основні проблеми, які потребують вирішення, але виходять за межі компетенції держархіву області.

№ з/п	Проблеми	Шляхи вирішення
1.	Документи НАФ, які знаходилися на зберіганні в держархіві області у кількості 2,0 млн. справ, знаходяться у 2-х будинках держархіву області у м. Донецьк	Держархів області подав пропозиції до ОДА щодо розгляду під час Мінських зустрічей питання про вивезення архівних документів держархіву області
2.	Відсутність приміщень під архівосховища держархіву області Всі підприємства, установи, організації обласного рівня, переміщені на територію, підконтрольну українській владі, не мають приміщень для зберігання архівних документів та документів поточного діловодства.	Для вирішення проблеми доцільно виділити держархіву області у довгострокову оренду приміщення під архівосховища площею не менше 1,0 — 1,5 тис. квадратних метрів та обладнати їх.
3.	У разі виникнення загрози захоплення територій або виникнення	Для цього визначити: – населені пункти, місця та приміщення

	надзвичайних ситуацій техногенного характеру провести евакуацію документів Національного архівного фонду України, документів соціального значення, архівних документів та документів поточного діловодства	для розміщення евакуйованих архівних документів установ, організацій, підприємств області та архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад; – обрахувати відповідні технічні, транспортні та людські ресурси; – призначити відповідальних за переміщення документів по кожній установі, організації та підприємству.
4.	Проблеми у видачі довідок соціального характеру	Відсутній механізм підтвердження стажу і заробітної плати по документам трудових архівів, що залишилися на окупованій території

Академічні бібліотеки Півдня та Сходу: втрачені можливості для користувачів України

Безперечним досягненням соціалізму є те, що бібліотечна мережа України була найбільшою в Європі. Але, за період незалежності вона зазнала суттєвих втрат, зокрема, ліквідована система профспілкових бібліотек, в декілька разів зменшилась мережа технічних та сільськогосподарських бібліотек, закрито велику кількість сільських бібліотек. Проте, незважаючи на існуючі негаразди, а саме не фінансування придбання нової літератури, припинення міжнародного книгообміну, відсутності передплати періодичних видань, бібліотеки все ж знаходять можливості для обслуговування користувачів, упроваджують нові форми роботи, намагаються стати необхідними для своїх громад та читачів.

За даними статистичного збірника «Бібліотечна Україна в цифрах» в Україні за підсумками 2014 р. функціонувало 15 987 бібліотек Міністерства культури України, в 2013 р. їх було 17995, в т. ч. в Автономній республіці Крим яка до 2014 р. була в складі України діяло 675 бібліотек, у Донецькій області — 681 бібліотека, в Луганській області — 566 бібліотек¹. За даними Міністерства культури України нині на тимчасово окупованих територіях знаходиться 412 публічних бібліотек у Донецькій області та 338 бібліотек у Луганській області. З 39 вищих навчальних закладів Донецької та Луганської областей, які опинилися в окупації, 16 переїхали в інші міста України, а їхні бібліотеки залишилися на окупованих територіях.

Мережа бібліотек науково-дослідних установ НАН України у 2014 р. також зазнала змін, пов'язаних з суспільно-політичними подіями, які відбувалися в країні. Анексія Криму призвела до втрати п'яти бібліотек науково-дослідних установ, розташованих у Криму: Морського гідрофізичного інституту, Експериментального відділення Морського гідрофізичного інституту, Інституту біології південних морів, Карадазького природного заповідника та Кримського філіалу інституту археології. На тимчасово окупованій території м. Донецька у 2014 р. опинилися: Донецький ботанічний сад, Фізико-технічний інститут, інститути прикладної математики і механіки, фізико-органічної хімії і вуглехімії, бібліотеки яких не можуть повноцінно працювати. Таким чином, кількісний склад бібліотечної мережі НАН України зменшився офіційно на 9 бібліотек². Інститут економіки промисловості переїхав до м. Києва та розпочав формувати фонд на електронних носіях, а його бібліотека залишилася на тимчасово окупованій території м. Донецька.

¹ Бібліотечна Україна в цифрах : статистичний збірник (2013–2014 рр.) / Нац. парлам. б-ка України; Підгот. О. Лахно, О. Зозуля. — К. : Національна парламентська бібліотека України, 2015. — 61 с.

² Робота бібліотек науково-дослідних установ НАН України в 2014 році: інформ.-аналіт. огляд / Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; авт.: О.В. Полякова, Н.І. Смаглова, О.Л. Сокур, Г.І. Солоіденко. — К., 2015. — Вип. 20. — С. 3.

Порівняно з 2013 р. фонди бібліотек НДУ НАН України зменшилися на 0,8 млн. прим., фонди академічних бібліотек м. Донецька становили 480 тис. прим, в т. ч. іноземними мовами — 145 тис. прим. Це бібліотеки: Донецького фізико-технічного інституту ім. О. О. Галкіна (фонд 150 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами — 70 тис. прим.); Донецького ботанічного саду (фонд 53 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами — 7 тис. прим.); Інституту економіки промисловості (фонд — 72 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами — 2 тис. прим.); Інституту прикладної математики і механіки (фонд — 92 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами — 26 тис. прим.); Інституту фізико-органічної хімії і вуглекислоти (фонд — 113 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами — 40 тис. прим.).

Серед бібліотек НДУ розташованих в Криму найбільшою була бібліотека Інституту біології південних морів. Заснована ще у 1871 р., її фонд становив понад 160 тис. прим., у т.ч. документів іноземними мовами — 83 тис. прим. Другою за обсягами фондів була бібліотека Морського гідрофізичного інституту фонд якої складав 120 тис. прим., у т. ч. документи іноземними мовами — 26 тис. прим.

Найціннішими є фонди (усього 93 тис. прим., в т. ч. іноземними мовами 20 тис. прим.) бібліотеки Карадазького природного заповідника заснованої у 1914 році. Тут зберігається особиста бібліотека доктора медицини, приват-доцента Імператорського Московського університету, засновника Карадазької біологічної станції Терентія Івановича В'яземського. У книгозбірні заповідника знаходиться близько 40 тис. книг з колекції Т. І. В'яземського. В Україні це була одна з небагатьох найбільших колекцій. Постановою Кабінету Міністрів України № 1709 від 19.12.2001 р. фонд стародрукованих видань XVII–XIX ст. бібліотеки заповідника включено до переліку наукових об'єктів, які є національним надбанням України.

Найповніший опис складу бібліотеки В'яземського міститься у статті першого директора Карадазької наукової станції А. Ф. Слудського: «Получить вполне ясное представление о тех богатствах, которые заключает в себе эта библиотека, не представляется в настоящее время возможным, так как каталог ее далеко не закончен, а недостаточные размеры помещения не позволяют привести ее в порядок, пригодный для пользования. Мне думается что она заключает в себе до 30–50 тыс. томов, причем главную ценность составляют полные серии изданий различных ученых обществ и академий, как иностранных, так и русских. Чтобы не быть голословным, приведу несколько случайных примеров имеющихся в этой библиотеке изданий: Archives des sciences physiques et naturelles (Geneve); Annales des sciences naturelles (оба отдела — ботанический и зоологический по 160 томов каждый); Histoire et Memoires de l'Academie Francaise (с 1666 г.); Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse der K. K. Akademie der Wissenschaften, (Wien), Berichte der Deutschen chemischen Gesellschaft. Monatsschrift & Sitzungsberichte der K. Preussischen Academie der Wissenschaften, (Berlin). Nova acta Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Germanicae Naturae Curiosorum (1757–1898). Philosophical Transactions of the Royal Society of London (с 1660 г. — первого года издания). Proceedings of the Royal Society of London. Бюллетени, мемуари и записки Императорской ака-

демии наук. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou* (с першого номера без пропусков)³.

Доповнюючи опис книжкової колекції, слід зазначити, що в ній широко представлені словникові та довідкові видання, щорічники, доповіді, звіти різних наукових товариств Німеччини, Росії, Франції, Швейцарії. Досить повно представлені російські та іноземні журнали, зокрема: *Revue scientifique* (Paris, 1877–1901), *Die Natur* (Halle), унікальний *Le Journal des Savants* (Amsterdam, 1684–1722), *Insect-life* (Washington) та інші. В'яземський зібрав солідну колекцію описів наукових експедицій і подорожей: Беллінсгаузена (1819–1821), Крузенштерна (1874–1876), Кука (1785), Лепехіна (1770), Літке (1823–1824; 1826–1829) Палласа (1768–1769), Пржевальського (1883) та ін.⁴

Упродовж десяти років співробітники бібліотеки здійснювали наукові дослідження книжкової колекції, а в 2008 р. видали «Каталог старопечатных изданий. Русские книги гражданской печати (1760–1825) библиотеки Т.И. Вяземского»⁵. У 2014 р. виповнилося 100 років Карадазькому природному заповіднику, до цієї ювілейної дати бібліотекарем В.Ю. Лапченко та науковим співробітником О.В. Лапченко в російському журналі «Пространство и время» (№ 1–2, 2015), надруковано статтю з досить красномовною назвою «...Чтобы ничто, могущее увеличить духовное богатство человечества, не погибало. К 100-летию Карадагской научной станции им. Т.И. Вяземского»⁶.

У Бібліотеці Інституту біології південних морів, яка була заснована у 1871 р., зберігаються особові бібліотеки, зокрема першого директора Севастопольської біологічної станції академіка О.О. Ковалевського, засновника гідробіології академіка С.О. Зернова, доктора біологічних наук П.І. Усачова, частково фонди бібліотек А.Л. Бенінга, В.М. Рилова, Т.С. Петіпа, книги з резервних фондів Бібліотеки Академії наук Росії. Цінним є фонд журналів і видань, що продовжуються, серед них «Вестник рыбопромышленности» (1886–1903 pp.); «Известия Академии наук» з 1894 р., матеріали експедицій; повний комплект журналу Інституту «Екологія моря», зарубіжні журнали «*Zoologische Jahrbucher*» з 1886 р., «*Journal of experimental zoology*» (з 1904 р.) та ін.⁷.

³ Лапченко Е.В. «...Чтобы ничто, могущее увеличить духовное богатство человечества, не погибало». К 100-летию Карадагской научной станции им. Т. И. Вяземского / Е. В. Лапченко, В. Ю. Лапченко // *Пространство и время*. — № 1–2. — 2015. — С. 219.

⁴ Лапченко В. Бібліотека Т. І. В'яземського — гордість Карадага / В. Лапченко, Д. Михальонек // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Бібліотеки Національної академії наук України: історія і сучасність / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; АБУ; Редкол.: О. С. Онищенко (гол.) та ін. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 354.

⁵ Каталог старопечатных изданий. Русские книги гражданской печати (1760–1825) библиотеки Т. И. Вяземского / НАН Украины, Карадаг. природ. заповедник; авт.-сост.: Д. К. Михаленок [и др.]; отв. ред. И. Ю. Фоменко. — Севастополь: ЭКОСИ-Гидрофизика, 2008. — 216 с.

⁶ Лапченко Е.В. «... Чтобы ничто, могущее увеличить духовное богатство человечества, не погибало». К 100-летию Карадагской научной станции им. Т. И. Вяземского / Е. В. Лапченко, В. Ю. Лапченко // *Пространство и время*. — № 1–2. — 2015. — С. 215–222.

⁷ Солоиденко Г.И. Личные библиотеки и их роль в формировании духовного потенциала нации / Г. И. Солоиденко // *Книжная культура: Опыт прошлого и проблемы современности*. — М.: Наука, 2008. — С. 351–356.

Бібліотеки м. Донецька також зберігають у фондах колекції та особові бібліотеки. Зокрема, у Бібліотеці Фізико-технічного інституту ім. О.О. Галкіна зберігається частина особової бібліотеки академіка А.Ф. Іоффе (понад 700 прим. з питань фізики твердого тіла). До складу фондів бібліотеки Донецького ботанічного саду увійшли матеріали із особових бібліотек вчених — ботаніка, д. б. н. М.М. Ілліна, д. б. н. Є.Г. Боброва, чл.-кор. АН УРСР В.П. Тарабріна та ін. Зберігається також низка цінних видань 1863–1916 рр. Який стан цих зібрань сьогодні нам невідомо. Чи втрачено ці фонди та колекції для українських читачів? Відповідь на це питання ми зможемо отримати, мабуть, нескоро.

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського упродовж багатьох десятиліть шляхом міжнародного книгообміну забезпечувала комплектування академічних бібліотек зарубіжними періодичними та продовжуваними виданнями. Централізоване комплектування сприяло тому, що бібліотеки системи НАН України сформували фонди іноземної літератури за великі історичні періоди. Безкоштовно надсилалась іноземна література включно до 2013 р. бібліотекам Криму та Сходу України. Зокрема, бібліотека Інституту біології південних морів м. Севастополь отримувала зарубіжні періодичні та продовжувані видання з таких країн як Аргентина, Великобританія, Германія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Польща, Словенія, Хорватія, Японія. Бібліотека Інституту прикладної математики і механіки (м. Донецьк) отримувала видання з Великобританії (2 назви), Болгарії (5 назв), Данії (1 назва), Японії (7 назв). Зі США отримували видання бібліотеки Донецького ботанічного саду (5 назв), Донецького інституту прикладної математики і механіки (2 назви), Інституту біології південних морів м. Севастополь (1 назву)⁸. Серед періодичних та продовжуваних видань особливо популярністю користувалися: «Physical Review Letters», отримувала бібліотека Донецького фізико-технічного інституту ім. О. О. Галкіна, «Journal of the Mathematical Society of Japan», отримувала бібліотека Донецького ботанічного саду, «Archiv für Molluskenkunde», отримувала бібліотека Інституту біології південних морів м. Севастополь.

У всьому світі бібліотечні фонди розглядаються як стратегічний ресурс держави, головний ланцюг системи збереження культурного надбання нації. В Україні національна книжкова спадщина стала об'єктом системного наукового опису та ґрунтового дослідження з 90-х років ХХ ст. Робота у цьому напрямі розпочалася з підготовки тритомника «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 1798–1923»; Національна парламентська бібліотека України підготувала і видала п'ять випусків «Друкованого зведеного каталогу україномовної книги державних бібліотек та музеїв України»; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника опублікувала дев'ять томів «Репертуару української книги, 1798–1916: матеріали до бібліографії».

⁸ Зарубіжні періодичні видання у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та бібліотек науково-дослідних установ НАН України (надходження 2011–2012 рр.): наук.-інформ. сист. покажч. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К., 2013. — 256 с.

На виконання державної програми відтворення документальної пам'яті України Одеською національною науковою бібліотекою ім. М. Горького надруковано каталоги: «Українська книга 1574–1923 рр. у фондах ОДНБ ім. М. Горького» (5 випусків) та «Українська періодична преса у фондах ОДНБ ім. М. Горького». Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка видала покажчики «Книги українською мовою у фондї ХДНБ (1798–1923)» (5 випусків), «Українська преса у фондах ХДНБ ім. В.Г. Короленка»⁹.

Окремі бібліотеки науково-дослідних установ НАН України також видали низку покажчиків, які є вже готовими матеріалами для реєстру. Так, наприклад, бібліотека Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка завершила роботу над науковою темою та видала бібліографічний покажчик «Українська книга в фондах бібліотеки Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (1798–1923)»; бібліотека Інституту ботаніки видала «Каталог стародруків із фондів Наукової бібліотеки ім. М.Г. Холодного НАН України» (К., 2009) та «Каталог рідкої книги з фондів наукової бібліотеки Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України» (К., 2011).

Актуальність підготовки покажчиків про культурні цінності обумовлена й тим, що такі бібліографічні видання, які містять інформацію про бібліотечні фонди допоможуть вітчизняним бібліотекознавцям та книгознавцям, вченим-історикам, які займаються пошуками втрачених культурних цінностей, встановити причини втрат і розпорошеності історичних пам'яток, здійснити фізичну або гіпотетичну реконструкцію колись цілісних колекцій чи бібліотечних фондів. Безперечно ці бібліографічні покажчики є вагомим ресурсом для підготовки Державного реєстру національного культурного надбання, який в нинішніх умовах агресії Росії проти України мав би стати головним обліковим документом книжкових пам'яток, що зберігаються у бібліотеках України.

Як зазначає генеральний директор Національної парламентської бібліотеки України Тамара Вилегжаніна, в Україні лише в публічних бібліотеках зберігається майже 300 млн. документів, із яких близько 200 тис. є рідкісними та цінними виданнями¹⁰. Загальнодержавного дослідження фізичного стану бібліотечних фондів в Україні за роки незалежності не проводилося, тому сказати, яка частина нашої документальної спадщини перебуває під загрозою знищення ми не можемо. Невідомо також яка частка книжкових пам'яток знаходиться в анексованому Криму та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

У НБУВ та ЛННБ зберігається абсолютна більшість друкованої продукції та книжкових пам'яток, створених в Україні від часу появи в ній писемності. Колекції саме цих бібліотек мають стати основою Державного реєстру національного культурного надбання України. У зв'язку з цим НБУВ, починаючи з 2011 р. веде послідовну роботу з підготовки матеріалів для реєстру. Зав. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (нині директор Інституту книгознавства

⁹ Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України : нова політика і нові технології : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (20–22 листоп. 2006 р.) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. — Х., 2007. — С. 29–37.

¹⁰ Вилегжаніна Т. До проблеми державної реєстрації документальної спадщини в Україні / Т. Вилегжаніна // Бібліотечна планета. — 2010. — № 2. — С. 4–6.

НБУВ) Г.І. Ковальчук підготувала низку публікацій у фаховій пресі про важливість на необхідність створення реєстру¹¹. У 2014 р. на базі НБУВ було проведено цикл семінарів з питань укладання реєстру для бібліотекарів м. Києва. Методичні матеріали для роботи з виданнями, які підлягають внесенню до реєстру вміщено на сайті НБУВ.

Питанню збереження бібліотечних фондів приділяється достатньо серйозна увага, це — питання світового значення. Так Міжнародною Федерацією бібліотечних асоціацій (ІФЛА) ще в 1984 р. була ухвалена програма «Збереження та консервація», спрямована на розроблення правил зберігання та використання бібліотечних фондів. Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 1986 р. були ухвалені «Директиви можливих міжнародних дій щодо збереження бібліотечних матеріалів», які передбачали створення в кожній країні національної програми збереження бібліотечних фондів. До речі, ЮНЕСКО час від часу нагадує країнам (останнє нагадування Україні було наприкінці 2009 р.) про необхідність створення національних реєстрів документальної пам'яті.

Такі програми створені та успішно реалізуються в США, Швеції, Франції, Канаді, Австралії, Індії, Японії інших країнах. Зокрема, активно розробляється державна програма «Пам'ять Беларуси», проект якої був розроблений робочою групою ще в 2004 р., до складу якої входили представники Міністерства культури Республіки Білорусь, Національної бібліотеки Білорусі, інших бібліотек, музеїв, архівів, що зберігають документальні пам'ятки¹².

В Україні також було розроблено низку законодавчих документів, серед яких найважливішим документом була міжвідомча «Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр», затверджена Постановою Кабінету Міністрів України в 1999 р. Згодом було розроблено та затверджено концепцію Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека — XXI». Однак, суттєвих результатів у плані збереження фондів не було досягнуто, а вищезгадана програма в частині створення реєстру книжкових пам'яток не була реалізована.

Звичайно, державна реєстрація документних пам'яток — важливий захід щодо забезпечення їхнього збереження. Цю роботу необхідно зробити якнайшвидше, оскільки загроза втрати видань стосується не лише окупованих територій, а й багатьох прилеглих. А враховуючи плани Міністерства культури щодо

¹¹ Ковальчук Г. Чи потрібен Україні Державний реєстр книжкових пам'яток? / Г. Ковальчук // Бібл. вісн. — 2012. — № 6. — С. 3–12; Її ж: Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання : шляхи вирішення проблем / Г. Ковальчук // Бібл. вісн. — 2004. — № 2. — С. 2–10; Її ж: Діяльність бібліотек зі збереження національної документальної спадщини: проблеми кооперації / Г.І. Ковальчук // Бібліотечна планета. — 2010. — № 3. — С. 9–11.

¹² Кирюхина Л.Г. Государственная программа «Пам'ять Беларуси»: взаимодействие библиотек, архивов, музеев // Программа ЮНЕСКО «Пам'ять мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия: материалы междунар. конф., Минск, 30 нояб. — 1 дек. 2006 г. / Нац. б-ка Беларуси. — Минск: Красико-Принт, 2007. — С. 16–22; Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання / Г. Ковальчук, Л. Муха // Бібл. вісн. — 2007. — № 2. — С. 42–47.

децентралізації та переформатування бібліотек, уже сьогодні необхідно мати достовірні облікові документи на ці видання та чіткі плани щодо їх передавання-приймання в разі ліквідації бібліотек.

Постановою Кабінету Міністрів України від 08.11.2006 р. № 1566, саме на Міністерство культури України було покладено функцію формування Державного реєстру національного культурного надбання. Проте, як зазначила ще у 2010 р. Г.І. Ковальчук 18 років триває підготовка реєстру, а віз, як кажуть, і нині там¹³.

У 2014 р. зроблено певні кроки у цьому напрямі, зокрема, відповідно до Наказу Міністерства культури України № 919 від 30.10.2014 р. розроблено та затверджено «Положення про Експертну комісію з відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання». Наказ Міністерства культури України № 46 від 10.02.2015 р. затвердив склад експертної комісії. Уже відбулося кілька засідань комісії у ході яких розглядалися питання про координацію дій між бібліотеками України та про необхідність узагальнення інформації, отриманої від бібліотек різних систем і відомств.

Закон України «Про приєднання України до Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей» від 7.10.2015 р. законодавчо затвердив необхідність приєднання України на умовах, визначених Статутом Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей. Маємо надію, що ці документи стануть важливим підґрунтям для подальшої роботи зі створення Державного реєстру.

Крім розроблення реєстру, важливою на сьогоднішньому етапі є й наукова діяльність спрямована на розроблення інформаційних технологій розвитку і захисту національного культурного простору, дослідження регіональної специфіки Сходу і Півдня України. Вагомі напрацювання у цьому напрямі досліджень має НБУВ, яка у 2015 р. підготувала низку монографій серед яких: «Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення», «Розвиток соціальних мереж в контексті забезпечення суспільної безпеки», «Інформаційні технології розвитку і захисту національного культурного простору».

Фахівці бібліотеки розробляють інформаційно-аналітичну проблематику, пов'язану з актуальними подіями сучасності, зокрема ситуацією на Сході України, негативними впливами на інформаційний простір України, відстежують участь та роль бібліотек у цих процесах. У 2016 р. буде видано ґрунтовний бібліографічний покажчик «Схід і Південь України: час, простір, соціум (XVII — поч. XXI ст.): матеріали до бібліографії Сходу і Півдня України», в якому подані бібліографічні описи документів, що висвітлюють історію Півдня і Сходу України з часів їх освоєння українцями до сьогодення.

Питання захисту культурних цінностей, що знаходяться в Криму та на Сході України, широко обговорюється на різноманітних бібліотечних заходах та висвітлюється в пресі. Зокрема, 4 червня 2015 р. у Національній академії керівних

¹³ Ковальчук Г. Чи потрібен Україні Державний реєстр книжкових пам'яток ? / Г. Ковальчук // Бібл. вісн. — 2012. — № 6. — С. 10.

кадрів культури і мистецтва відбулася міжнародна конференція «Культурні цінності Криму та Донбасу: питання переміщення, повернення, супроводу, експертизи, збереження та музефікації». Учасники конференції обговорили низку проблем пов'язаних із правовим статусом культурних цінностей на анексованих територіях, позицію України у міжнародних інституціях, надали практичні рекомендації щодо уніфікації правоустановлюючих документів та утворення єдиної електронної бази даних культурних цінностей.

Надзвичайно актуальними у цьому зв'язку є проекти, що реалізуються академічними науковими установами. В Інституті історії України завершено дві планові роботи «Втрати культурної спадщини України, ХХ століття» (2007–2009) та «Репрезентативність складу наукових і рухомих матеріальних пам'яток культури в мирні роки ХХ ст. в Україні» (2010–2013) в яких знайшли відображення і проблеми, пов'язані з втратами фондів бібліотек, зокрема, нищенням монастирських сховищ, торгівлею творами друку, знищенням тиражів видань Розстріляного відродження по бібліотеках¹⁴. На нашу думку, логічним продовженням даних тем має стати й сучасний період, пов'язаний в втратами культурної спадщини в Криму та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Тема втрат бібліотечних фондів має бути нерозривно пов'язана з проблемою бібліографічної та книгознавчої реконструкції бібліотечних фондів та колекцій, з науковими дослідженням історичних складових книжкової спадщини України. Результати таких наукових досліджень мають закласти фундамент для вироблення єдиного для українців концепту національної пам'яті, який стане основою для піднесення національної свідомості і консолідації української нації.

¹⁴ Білокінь С. Втрати культурної спадщини / С. Білокінь // Україна. Наука і культура. — 2015. — Вип. 36. — С. 326.

Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України

Релігійний чинник відіграв вагомий роль не лише у підготовці, розв'язанні та веденні військової агресії Російської Федерації на українському Донбасі. Він і надалі відіграватиме її після переходу «гарячої» фази війни у «холодну» як системний елемент гібридної війни проти суверенізації України, часові рамки якої не факт, що завершаться зі зміною нинішнього політичного режиму в Росії, а географічні — вже охопили усю територію України.

На зустрічі з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 17 лютого 2015 р. Президент П. Порошенко зазначав, що лише в інформаційній війні Росії проти України питань релігійного життя стосуються 20% від загального обсягу пропаганди¹. Таку цифру можливо отримати лише редукуючи релігійний чинник безпосередньо до його проявів в усталеній, традиційній інституціоналізованій релігійності, тоді як розширене розуміння релігії щонайменше її подвоїть. У статті зосереджено увагу, з одного боку, на необхідності тлумачити поняття «релігійний чинник» розширено, а з другого, через таке розширене тлумачення дослідити використання у гібридній війні Російської Федерації проти України різноманітних новітніх релігійних рухів, неоязичницьких та рідновірських спільнот. Такі рухи і спільноти зазвичай ігноруються через їхню малочисельність і маргінальність попри той потужний деструктивний потенціал, який вони місять у собі.

Теоретично релігійний чинник, поряд із інформаційним та психологічним, належить до елементів ідеологічної війни. З огляду на КДБістський ментальний і практичний background президента В. Путіна неможливо не брати до уваги той факт, що у цій інституції у 1970–1980-хх рр. до основних сфер «ідеологічної підривної діяльності» проти ворогів СРСР відносили, насамперед, 1) сферу релігійну (світоглядну та інституційну), а вже потім, за ступенем важливості, 2) сферу освіти, 3) суспільне життя (суспільні організації, ЗМІ, політичні партії, сфера культури), 4) систему влади (державні, правоохоронні інституції та органи безпеки, збройні сили), 6) зовнішні відносини 5) трудові, сімейні відносини, здоров'я, спорт, профспілки². Тому не випадково у гібридній війні Росії проти України релігійний чинник виявився потужною складовою «гарячої» війни на Донбасі: під гаслами захисту lebensraum для «русского мира» і «торжества москов-

¹ Президент провів зустріч з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій (17. 02. 2015) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-zustrich-z-vseukrayinskoju-radoyu-cerkov-ta-34745.

² Див. інтерв'ю колишнього співробітника КДБ, який втік на Захід, Юрія Безменова (Томаса Шумана) Еду Гриффіну (1983 р., Лос-Анжелес, США) на Youtube за посиланнями: [Електронний ресурс], — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Безменов_Юрій_Олександрович.

ського православ'я» в Україні цивільне населення Донбасу вбивали, катували, тероризували.

Аналіз ролі, місця, характеру використання релігійного чинника у кризових подіях на Донбасі як окремих конкретних *case study* вимагає врахування ширшого контексту³.

По-перше, упродовж останніх десятиліть українські політичні класи у боротьбі за електоральний ресурс та власну легітимацію акцентували виключно позитивні функції релігії, технологічно (і вкрай цинічно) експлуатуючи той факт, що упродовж усіх років незалежності України рівень суспільної довіри до абстрактного концепту «церква» (як «представництва Бога на землі») залишався найвищим, на відміну від критично низького рівня довіри населення до політико-правових інститутів у країні. Суспільно-політична криза на зламі 2013–2014 рр. (події Євромайдану, або Революція гідності) та наступна військова агресія Російської Федерації проти України актуалізували — призабутий від часу греко-католицько-православних та міжправославних війн на зламі 1990-х–2000-х рр. — деструктивний потенціал релігії: її дезінтеграційні, дезкомунікативні, делегітимаційні, дестабілізуючі тощо можливості. Події на Донбасі змінили суспільно-політичний дискурс: ставлення суспільства до та очікування від церковно-політичних акторів стали реалістичнішими, а релігійний чинник виявив себе в іманентній йому неоднозначності, конструктивності та деструктивності.

Суспільна думка, послуговуючись концептом «патріотизму», що його завжди актуалізує боротьба за суверенізацію національної держави, вже під час подій Євромайдану сформулювала важливі для актуальних демократичних трансформацій в країні питання стосовно змістовного наповнення реального, а не декларативного, відокремлення церкви від держави, міри громадянської відповідальності церкви перед суспільством, в якому вона виконує свою безпосередню функцію, а також необхідність більш чіткого визначення межі, що розділяє громадянську позицію церкви від її участі у політичному житті (замість узвичаєного *ad hoc* маніпулювання твердженням про «відокремлення церкви від держави, а не від суспільства», чим подеколи надуживається церковно-політичними антерпренерами). Питання, які після набутого упродовж двох останніх років досвіду сьогоденні українське суспільство адресує багаторічному фавориту своїх симпатій стали більш зрілими, вимогливими, зорієтованими на актуальні потреби. Це є, безумовно, позитивним наслідком тих соціально-політичних потрясінь, які переживає українське суспільство у процесі динамічних змін.

З іншого боку, тривала інструменталізація релігії та церкви політиками у корпоративних цілях, напрямку спричинилася до відсутності адекватних механізмів як реалізації засад державної політики в галузі безпеки і оборони у сфері

³ Див.: *Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність* / В. Войналович, Н. Кочан. — К.: ІПіЕНД НАН України ім. І. Ф. Кураса, 2014. — 304 с. Теми дослідження безпосередньо стосується розділ «Релігійна складова етнополітичних процесів сучасного Донбасу (1991–2014 рр.): структура, функціонування, особливості розвитку» (сс. 136–275), що дозволяє побачити передумови інструменталізації релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації проти України та його задіяння на початковому етапі агресії у 2014 р.

державно-церковних відносин, так і недопущення порушення двома сторонами — і державою, і церквою — конституційних принципів їхнього відокремлення. Негативні наслідки порушення під різними претекстами принципу відокремлення очевидні, але вони є похідними від підставовіших питань. Їх неможливо подолати в одній окремій сфері без комплексу реальних/неімітаційних реформ з демократизації політичного ладу та лібералізації економіки, модернізації країни в цілому.

Друга заувага. Для повноти критичного аналізу кризових подій на Донбасі означення «релігійний» у словосполученні «релігійний чинник» необхідно використовувати у широкому значенні слова, розуміючи під тим систему мислення і переконань, що визначає як ціннісні орієнтири, включно з об'єктом поклоніння, так і характер та спосіб діяльності особи чи групи людей. За такого підходу аналіз не редукуватиметься до інституціалізованої релігійності, або ж, в кращому випадку, поєднаної з неінституціалізованою, але й охоплюватиме такі сутнісно релігійні концепти-симулякри як «русский мир», «духовные скрепы», «збирання руських земель», «співвітчизники», «роз'єднана нація» тощо, що визначили ідеологічне підґрунтя війни. Саме у такому широкому значенні використовується релігійний чинник у неконвенційній війні Росії проти України. [У даному аналізі поняття «релігійний» береться переважно у звуженому значенні, оскільки розгляд сучасних російських міфологем релігійної природи виходить за його межі та потребує окремого дослідження.]

По-третє, використання релігійного чинника у війні проти України визначається сформованим з-зовні порядком денним, а саме характером трансформації правлячого режиму в Російській Федерації від «керованої демократії» до авторитаризму. Тривалий політико-ідеологічний, в тому числі церковний, вплив РФ на Донбасі не лише живив і підсилював історично сформовані місцеві проросійські симпатії, але також творив нові проросійські та пов'язані з ними неорадянські лояльності.

Сформовані російською пропагандою умоглядні конструкти не лише витісняли у свідомості місцевих жителів реальні проблеми цього соціально депресивного регіону, де рівень криміногенності був одним з найвищих у країні, але й творили одну з перешкод на шляху його інтеграції у загальнонаціональний простір, живили ресентементні проросійські міфи у діапазоні від імперсько-монархістських, неосталінських та неорадянських до євразійських і консервативних «руськомирських», що були засадничо антизахідними, тобто антидемократичними та антиліберальними.

Важливо, що особливості використання релігійного чинника у війні на Донбасі визначаються двояким вимір цієї війни: тактичним (обмеженим у часі, гнучким та перемінливим) і стратегічним (довготривалим і незмінним); останній виходить далеко за межі не лише суто регіональної проблематики, але й загальнонаціональної української. Погляд на питання з такої перспективи свідчить, що навіть із закінченням «гарячої» фази війни на Донбасі, релігійний чинник залишатиметься ефективним каналом дестабілізації суспільно-політичного ладу щонайменше доти, доки Російська Федерація вестиме «холодну» неконвенційну війну проти України. Навіть по закінченню війни наявне місцеве укра-

їнське «руськомирське» квазіправославне середовище становитиме виклик внутрішньополітичній стабільності в країні доти, доки механізм російської церковно-державної трансмісії утримуватиме це середовище в полі тяжіння політичних інтересів Російської Федерації.

Насамкінець, по-четверте, релігійний чинник — у його прямому, безпосередньому значенні, що визначає рівень релігійності та місце релігії у системі цінностей — ніколи не посідав помітного місця у самоідентифікаціях населення Донбасу, регіону з незавершеною модернізацією, індустріальному, урбаністичному, з вельми специфічною поселенською структурою. У таких регіонах домінують соціально-статусні самоідентифікації жителів, а не релігійні чи етнічні. Напередодні війни, як і впродовж усіх років незалежності, рівень релігійності та ступінь важливості релігії для населення Донбасу були одними з найнижчих в Україні: на Сході країни на початку 2013 р. декларували себе віруючими 59 % (проти 66 % у 2010 р.), тоді як на Заході, відповідно, 86 % (у 2010 р. — 89 %)⁴. Прикметно, що в обох випадках — на Сході і Заході країни — ці показники демонстрували тенденцію до скорочення. У переліку життєвих цінностей населення Сходу релігія посідала 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій (на Заході — 9-те)⁵.

Поєднання високого рівня присутності у суспільно-політичних процесах регіону релігійного чинника — насамперед фаворитизованої політичним істеблшментом УПЦ — з низьким рівнем його інтеріоризованості населенням засвідчувало інструменталізований підхід до релігії з боку місцевих політичних та церковно-політичних класів у боротьбі доступ до ресурсів. Внутрішньополітична мотивація регіональних еліт з інструменталізації релігії збігалася з зовнішньополітичним інтересом Російської Федерації до використання усіх можливих важелів для посилення впливу на теренах цього порубіжного регіону, де історична пам'ять населення виходила за межі новопосталих державних кордонів, а його проросійські симпатії залишалися, за винятком Криму, найвищими в Україні.

⁴ Згідно з результатами соціологічних опитувань, проведених Центром О. Разумкова у 2010 та 2013 роках. Останнє дослідження проведене з 28 лютого по 6 березня 2013 р., опитано 2 010 респондентів віком від 18 років в усіх регіонах України, теоретична похибка вибірки — 2,3 %. Див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?», 22 квітня 2013 р. — К.: Центр Разумкова, 2013. — С. 23–24.

Дані соціологічного опитування, проведеного Центром з 18 по 22 листопада 2010 р., див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. — К.: Центр О. Разумкова, 2011. — С. 31. Опитаний 2 001 респондент віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки — 2,3 %. (Див. також: Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2011. — № 1–2. — С. 37–61.) До Східного регіону віднесено Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську області.

⁵ Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. — С. 35.

Позаяк, релігійний чинник був штучно вмонтований у перебіг кризових подій на Донбасі відповідними російськими службами, що готували захоплення території України та її демонтаж як суверенної держави.

* * *

Війна змінила релігійну карту Луганської та Донецької областей. За наявними найповнішими статистичними даними Міністерства культури України станом на 1 січня 2013 р. релігійна мережа регіону мала такий вигляд. У Донецькій області діяло 38 «конфесійних напрямів» відповідно до класифікації обласного відділу у справах релігій. 95,2 % усіх релігійних організацій області становили християнські конфесії. Громади Української православної церкви в юрисдикції Московського патріархату (УПЦ) становили 87,4 % від загальної кількості православних громад. Протестантські спільноти становили 34,7 % від усієї релігійної мережі області, євангелічні/харизматичні — понад 12 %, етноконфесійні — понад 3 % (серед останніх найчисельнішими були мусульманські організації — 37 громад)⁶. У той самий час у Луганській області релігійна мережа була представлена 45 віросповідними напрямками. Із загальної кількості релігійних громад 58,6 % становили православні (вісьмох православних юрисдикцій), 23,8 % — протестантські, 15,4 % — нетрадиційні та новітні, 1,6 % — іудейські, 1,5 % — мусульманські, 0,6 % — громади українських греко-католиків, 0,1 % — римо-католиків⁷.

На сьогодні відсутні достовірні статистичні дані стосовно релігійної мережі у Донецькій та Луганській областях в обсязі, що передбачає форма щорічних інформаційних звітів Управлінь культури, національностей та релігій обласних держадміністрацій. По Донецькій області такий звіт за 2014 рік не було підготовлено. Зі звіту по Луганській області, де релігійна мережа у кількісному вимірі значно поступається Донецькій, можна лише побачити, що більшість релігійних організацій — 503 одиниці — розташовані на окупованій території, тоді як на підконтрольній Україні — 325⁸.

Неоязичники, рідновіри

З початком війни на Донбасі активізувалася перед тим доволі маргінальна в регіоні діяльність неоязичницьких, рідновірських організацій, що набула якісно нових ознак. Вона була позначена насамперед, радикалізацією неоязичництва за рухунок поєднання його з крайньоправими, неонацистськими політичними постулатами. Групи неоязичників такого ґатунку були присутніми по обидва боки лінії фронту.

⁶ Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2012 рік Відділу у справах релігій Управління у справах національностей і релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. — С. 1–4.

⁷ Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2012 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. — С. 1.

⁸ Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2014 рік Управління культури, національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. — С. 2.

По українському боці крайньоправі неоязичницькі погляди сповідувала група осіб, які від початку творили осердя батальйону «Азов», насамперед, члени соціал-націоналістичної організації «Патріот України» (керівник Андрій Білецький). Провідні дослідники сучасного українського правого радикалізму Антон Шеховцов, Андреас Умланд, В'ячеслав Ліхачов характеризують ідеологію «Патріота України» як неонацистську, расистську⁹. Водночас, В. Ліхачов зазначає, що дослідники не мають однозначної відповіді на питання — якою мірою особовий склад добровольчих батальйонів, створених ультраправими, поділяє ультраправу ідеологію, адже багато свідчень дозволяють «обережно стверджувати, що кваліфікація цих підрозділів як “ультраправих” у цілому явно не відповідає дійсності»¹⁰.

Расизм в ідеології «патріотів» логічно поєднувався зі стилізованим під давнину слов'янським язичництвом, реанімацією зображення свастики як солярного арійського/ранньослов'янського символу та стилізацією кирилиці під готичний шрифт, що викликало асоціації з німецьким націонал-соціалізмом. Від 2006 р. в організації «Патріот України» було започатковано щорічні зібрання (17 вересня) членів на нічні святкування-церемонії на руїнах ранньослов'янського поселення Донець (XI–XIII ст.) (місцевість Карачівка у Харкові). У той час А. Білецький був дописувачем до РУН-вірівського інтернет-видання українських неоязичників послідовників Лева Силенка «Слово оріїв» (РУН-вірівці виводять походження українців від оріїв/аріїв). В опублікованій у 2008 р. статті «Український расовий соціал-націоналізм — ідеологія організації “Патріот України”» А. Білецький серед першочергових завдань організації називав необхідність «расового очищення нації»: «Українці — це частина (причому одна з найбільших і найякісніших) європейської білої раси. Раси-творця великої цивілізації, найвищих людських досягнень. Історична місія нашої нації у це переломне сторіччя — очолити й повести за собою Білі Народи всього світу в останній хрестовий похід за своє існування. Похід проти очолюваного семітами недолудства»¹¹.

⁹ У преамбулі до одного з програмних текстів «Патріота України» говориться: «Наш Націоналізм є расовим, соціальним, великодержавно-імперським, антисистемним (антидемократичним і антикапіталістичним), самодостатнім, войовничим і безкомпромісним. Свою ідеологію Український Соціал-Націоналізм будує на максималізмі, національно-расовому егоїзмі, любові до свого, нетерпимості до ворожого й активізмі, здатному бути залізним тараном для знищення чужої сили, що перешкоджатиме Українській Нації та Білій Расі». — Цит. за: Ліхачев В. Что нам в них не нравится—I: Андрей Билецкий (05.11.2014) / Вячеслав Лихачев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://corneliu.livejournal.com/227914.html>.

Відповідь А. Білецького на критику опонентів див.: Андрей Билецкий: «Половина “Азова” говорит на русском языке. Но они умирают и убивают за Украину» (інтерв'ю взяв Е. Шварц) (10.12.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://lb.ua/news/2014/12/10/288683_andrey_biletskiy_polovina_azova.html.

¹⁰ Ліхачев В. Ультраправые добровольцы на российско-украинской войне: попытка обобщения (23.10.2015) [Электронный ресурс] / Блог Вячеслава Лихачева. — Режим доступа: http://vyacheslav-likhachev.blogspot.co.il/2015/10/blog-post_23.html.

¹¹ Див.: Білецький А. Український расовий соціал-націоналізм — ідеологія організації «Патріот України» / Андрій Білецький // Слово оріїв. — 2008. — № 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.slovoor.info/S035/St35Vid.htm.

Напередодні виборів восени 2014 р. до Верховної Ради України А. Білецький на запитання про те, чи змінилися його політичні погляди від часу активного входження у політику, відповів: «Ми від себе не відходили. Все, що є за душою у “Азова” — впливає з його правої ідеології, зі спадщини “Патріота України”»¹².

Безумовно, що неонацистські та расистські погляди неправомірно естраполювати на усіх бійців «Азову», але використання ними нацистської символіки, яке б пояснення лідери «Азову» тому факту не надавали, незмінно викликало занепокоєння міжнародних спостерігачів. Американським інструкторам, які розпочали вишкіл бійців Національної гвардії України, «однозначно було заборонено інструктувати учасників угруповання “Азов”»¹³. Українська влада наразі не реагує на потенційні виклики, що містить в собі ідеологія провідників «Азову».

Російська «НГ-релігії» повідомляла, що на боці українських неоязичників у складі батальйонів «Айдар» і «Азов» воювали їхні одновірці з Росії. Зокрема, там були присутні члени забороненої в Росії Давньоруської інгліїстичної церква православних старовірів-інглінгів зі Ставропольського краю. У Новосибірську група інглінгів демонстративно виступила проти війни Росії в Україні та виїхала до Києва. Сергій Букреєв, учасник проекту «Соборна Україна» на Кубані (з 2012 р.), знаний як волхв Яромир «північнокавказької землі Союзу слов'янських громад рідної віри», через переслідування в Росії змушений був переховуватися в Україні. Бійцем батальйону «Айдар» була росіянка зі Ставрополля, прибічниця неоязичництва та неонацизму Юлія Толопа. У соціальних мережах симпатію українським неоязичникам висловлювали деякі активісти з Північнокавказького регіону; у Росії проти усіх них були порушені кримінальні справи¹⁴.

По іншому боці фронту воювали як місцеві неоязичники, так і прибулі з Росії, переважно крайні радикали, поміркованих язичників-фольклорників було помічено одиниці. Місцеве неоязичництво мало сприятливий ґрунт для активізації. Лише у Донецьку перед початком війни існували такі неоязичницькі організації, як Слов'янська громада «Дике поле», громади «Родового вогнища», «Схорон еж Словен», родове коло «Путь Вещего», громада «Миръ», спільнота «Коло Дерево Роду». У 2012 р. донецькі неоязичницькі об'єдналися у міську громадську організацію «Алатир», що метою своєї діяльності декларувала відродження і поширення слов'янського способу життя.

З початком війни у складі загону «Призрак» на Луганщині воювала рота російських рідновірів. Упродовж року (червень 2014 р. — червень — 2015 р.) на Донбасі воювала диверсійно-штурмова розвідувальна група московських та петербурзьких неонацистів-язичників під головуванням Олексія Мільчакова («Фриц») «Русич». Емблемою групи був нацистський коловорот, а девізом «Слава Русі — смерть жидам». Група брала участь у боях за Луганський та Донецький аеропорти; на Луганщині група воювала спочатку у складі загону під керів-

¹² Лихачев В. Что нам в них не нравится—I: Андрей Билецкий (05.11.2014) / Вячеслав Лихачев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://corneliu.livejournal.com/227914.html>.

¹³ Andrew E. Kramer. Op. cit.

¹⁴ Мальцев В. «Славяно-арии» попали под следствие / Владислав Мальцев. — Независимая Газета-релігії. — 2015. — 19 августа, см.: www.ng.ru/ng_religii/2015-08-19/5_extremism.html; Фомина Е. Откуда есть пошел «Русский мир» / Екатерина Фомина. — Новая газета. — 2015. — 23 июня, см.: www.novayagazeta.ru/society/68933.html.

ництвом російського терориста О. Беднова (Бетмен), після його вбивства — у складі загону О. Мозгового «Призрак», а після вбивства О. Мозгового — у складі батальйону «Вікінг». У червні 2015 р. групу «Русич» було організовано виведено з Донбасу¹⁵. До складу загонів спочатку О. Беднова, а пізніше — О. Мозгового входила також група неонацистів з Росії «Ратибор», емблемою яких був коловорот з черепом, і які головним своїм ворогом вважали «укуро-хозарів», тобто українців єврейського походження.

У зв'язку з використанням неонацистами-неоязичниками топосу «укурохози», важливо усвідомлювати, що хозарський міф становить один із центральних антисемітських концептів сучасної ідеології російських націонал-радикалів і термін «хозари» у ньому використовується як евфемізм на означення євреїв. В Україні цей міф у його провокативній формі вперше було використано у публічному просторі тими представниками «Правого сектора», які влаштували у Києві 3 липня 2015 р. «марш Святослава», начебто на честь перемоги «українського» князя над «хозарами-євреями». Перед тим хозарський міф в Україні був знаний у вузькому колі українських націонал-радикалів (включно з неоязичниками), залишався маргінальним і популяризувався переважно через завезену з Росії літературу російських націоналістів (яка була у вільному продажу на ятках з націоналістичною літературою на Майдані Незалежності в Києві)¹⁶.

Наступною «антихозарською» акцією українських праворадикалів стало самовільне встановлення ввечері 20 грудня 2015 р. за ініціативи бійців полку «Азов» на центральній площі Маріуполя, на місці знесеного пам'ятника В. Леніну, нового монумента — князю Святославу. У відповідності до нацистської стилістики цій акції передувала факельна хода «азовців» центральними вулицями міста. Сутність цієї події драматично сягає поза межі інтелектуальних обріїв місцевих «еліт». Миський голова В. Бойченко виявився спроможним у цьому випадку лише дати доручення провести громадські слухання для визначення місця для встановлення у Маріуполі пам'ятника князю Святославу¹⁷. Такий підхід місцевої влади замість розв'язання проблеми, програмує додаткову.

Гібридна війна, що велася Росією проти України щонайменше від початку Помаранчевого Майдану 2004–2005 рр., змушує інакше поглянути на раптове використання українськими крайньоправими російського за походженням хозарського міфу, адже навіть форма його публічного вияву копіювала популярні серед російських націонал-радикалів агресивно-мускулітні марші бойовиків, які ховають обличчя за балаклавами. Не можна виключати, що така антисемітська публічна акція українських націонал-радикалів — особливо на тлі формування у суспільстві позитивного міфу про українсько-єврейську солідарність —

¹⁵ ДШРГ «Русич». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ДШРГ»Русич](https://ru.wikipedia.org/wiki/ДШРГ%20Русич) (Останній доступ 13.10.2015 р.).

¹⁶ Про хозарський міф у російській радикальній політичній ідеології, а також його відголоски в українській історіософії та націоналістичних ідеях, див.: Шнирельман В. А. Хазарский миф: идеология политического радикализма в России и ее истоки / В. А. Шнирельман. — М., Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2012. — С. 234–250.

¹⁷ Городские власти Мариуполя проведут общественные слушания по поводу самовольной установки «Азовом» памятника Святославу (21.12.2015) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://censor.net.ua/p366131>.

може являти собою елемент гібридної війни Росії з розхитування суспільно-політичної ситуації в Україні.

Іншу групу неоязичників — у складі близько 700 осіб, переважно місцевих, — представляли бойовики батальйону «Сварожичі» з Донецька у складі бригади «Оплот». Кореспондент журналу «Times» описував як «сварожичі» відправляли язичницькі ритуали біля ватр в оточенні дерев'яних ідолів, тримаючи в руках автомати Калашникова й промовляючи молитви за «перемогу над ворогами Росії». Вони сповідували «вищість слов'янської раси», очищення Донбасу від «неруських ворогів» та створення російської держави від Атлантики до Тихого океану. За твердженням командира батальйону Олега Орчікова («Варган») вороги, тобто українці, «за рівнем свого еволюційного розвитку не досягли рівня людей». Після «перемоги» проросійські неоязичники — усвідомлено чи ні, повторюючи кліше нацистських дискурсів з притаманною їм абсолютизацією природи, рустикально-пасторального здорового способу життя — декларували намір приділяти більше уваги «духовному пробудженню Донбасу», відновленню регіону, зокрема, запровадженню органічного землеробства, створенню на «звільненій території» «садів Едему»¹⁸. До війни О. Орчіков очолював спільноту донецьких неоязичників «Коло Древо Роду». Його бойовий шлях закінчився у листопаді 2014 р.: ватажка бандитів було арештовано владою ДНР за звинуваченням у «розкладі» підрозділу (останній не вписувався у створювану російським військово-політичним комундуванням систему управління на окупованій території) і вже понад рік рідні та однодумці О. Орчікова закликають через соціальні мережі до його звільнення «з підвалу» і «відновлення справедливості».

На боці антиукраїнських сил воював неоязичник з Росії Андрій Афанасьєв, який вважав, що перебуває «на передньому краї боротьби за нову Русь, проти нової Хозарії». Його громада «Земля Дажьбога» у Новосибірську активно допомагала споряджати російських бойовиків на Донбасі¹⁹.

З Росії на Донбас воювати проти України підтягнулися також окремі неоязичники-фольклорники. Однак, переважна більшість з них залишилися вдома, вважаючи, що війна на Донбасі є «братовбивчою війною» між росіянами і українцями, яка «більше пов'язана з політикою та боротьбою за владу, аніж із вірою»²⁰.

¹⁸ Hyde Lily. Ukraine's Pagan Pro-Russian Rebels Dream of a New Eden / Lily Hyde // The Times. — 2014. — 27 Sept., див.: www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article4218998. есе. Топос «садів Едему» є одним із центральних у нацистській ідеології (у більшовицькій риторичі його аналогом був топос «світлого майбутнього»), що виконував функцію тієї «вищої» мети, для досягнення якої годилися будь-які злочинні методи. Наприклад, під час відвідин А. Гітлером 6 серпня 1941 р. окупованого Житомира, де напередодні військами СС було винищено кілька тисяч євреїв, фіюер на злеті своїх військових перемог також посилався на те, що окупована земля має стати «Едемським садом» для німців, які захищатимуть край від «азійської орди», до якої було зараховано місцеве населення (Цит. за: *Вестлі Б.* Війна мого батька / Б. Вестлі. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. — С. 122).

¹⁹ Див.: *Скоркин К.* Во что верят «ЛНР» и «ДНР»? (16.10.2015) / Константин Скоркин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/30696-vo-chto-veryat-lnr-i-dnr.html.

²⁰ Цит. слова одного з неоязичників з Новосибірська за: Катерина Фомина. Откуда есть пошел «Русский мир».

Отож, військові дії на Донбасі супроводжувалися — доки російське військово-політичне командування не зосередило у своїх руках контроль над окупованою територією й не усунуло пласт «ідеологічних» бойовиків — війною ідентичностей, представлених крайньоправими (про)російськими та українськими силами — політичними, ідеологічними, етнічними опонентами, що вибудовували антагоністичні ідентичності на спільній крайньоправій ідеологічній основі, складовою якої було *ad hoc* сконструйоване неоязичництво.

Якщо упродовж першого року-півтора війни на Донбасі радикальне неоязичництво було локалізоване переважно в межах військових формувань та загонів по обидва боки лінії фронту, то восени 2015 р. сповідники рідновірства у керівництві ДРН вже активно лобювали його законодавчий захист в обговорюваному проекті Закону про свободу совісті та релігійні організації. Троє депутатів Народних зборів ДНР, рідновірів за переконаннями, виступили проти законодавчого закріплення упривілейованого статусу УПЦ (МП) у законі, чим викликали активну протидію з боку керівництва Донецькою єпархією УПЦ²¹.

Радикальне проросійське неоязичництво із виразним расистським, неонацистським навантаженням знаходить сприятливий ґрунт для прищеплення в антиукраїнських колах військово-політичного «істеблїшменту» окупованих територій. При тому воно вступає у конкуренцію з (квазі)православним «руським миром». Очевидно, що використання у гібридній війні проти України деструктивного «рускомирського» потенціалу УПЦ МП як церковної інституції наближається до межі можливого, тоді як подальше розгортання гібридної війни проти України вимагає радикальніших форм. Тож для підтримання бойовиків у мобілізованому стані та експорту дестабілізації суспільства на територію України вводиться додатковий чинник — антизахідне та антиукраїнське, расистське неоязичництво.

Нові релігійні рухи

Гібридна війна передбачає використання синкретичних релігійних неокультів, нових, нетрадиційних релігійних рухів і з метою мобілізації населення територій, проти яких така війна ведеться, і з метою прикриття, легендування агентів впливу. Наведемо кілька прикладів.

1. З початком російської агресії активну антиукраїнську пропаганду — проти так званих «рептилоїдів», до яких окрім українців залучалися й західні політики — розпочала з Росії колишня лідерка «Білого Братства» й уродженка Донецька Марина Цвигун, колись Марія Деві Христос, а нині Вікторія Преображенська, вона ж «слов'янська матір світу». Антиукраїнські та антизахідні матеріали М. Цвигун (Кривоногової) оприлюднює на кількох сайтах, транслює авторські радіопередачі²². Попри те, що «Біле Братство» в Росії кваліфіковано екстреміст-

²¹ Сводка ИС: в «ДНР» УПЦ МП схлестнулась с «родноверами» (20.11.2015) [Електронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/svodka-v-dnr-upc-mp-shlestnulas-s-rodnoverami>.

²² Див.: Преображенская Виктория. Сила и защита от рептилоидов — славянская мать мира [б. д.] [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.victoriara.com/files/pdf/17_SILA_i_ZASHITA.pdf; див. також сайт «Білого Братства»: Марія Деві Христос. Донбасс никто не ставил на колени и никому поставит не дано! [б. д., але не раніше січня 2015 р.] [Електронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.usmalos.com/modules.php?name=EpochaSveta&pa=showpage&pid=215>.

ською організацією, його сайт не підпав під заборону Роскомнагляду у сфері зв'язку.

Восени 2015 р. ексцентричну українофобку було імплантовано у структуру ДНР. Послуги М. Цвигун виявилися затребуваними у ДНР з початком бойових дій Російської Федерації у Сирії на підтримку режиму Х. Асада. Для підвищення ефективності процесу вербування бойовиків з окупованої території Донбасу для участі у сирійській кампанії у ДНР було створено спеціальне «Посольство Аллаха», яке очолила М. Цвигун. Місцева газета «Голос народа» (17 листопада 2015 р.) на першій сторінці наводила заяву голови ДНР О. Захарченка: «Сьогодні ми регулярно відправляємо наших братів на допомогу дружньому народу Сирії для боротьби проти терористичної чуми — ІДІЛ. ІДІЛ, що зріс на фінансах США і що втратив контроль з боку своїх хазяїв, становить загрозу світовому порядку та громадськості. Щоби ефективніше боротися з ворогом, а також щоби краще зрозуміти менталітет східного народу ухвалено рішення відкрити Посольство Аллаха у ДНР. Очолить його Марина Вікторівна Кривоногова. Вона як уродженка Донецька і ярий противник хунти — краще від усіх впорається із завданням».

2. У ЗМІ було поширено інформацію про те, що на окупованій території Донбасу з'явилися члени так званої Української правовірної греко-католицької церкви, знаної на Галичині як «секта догналітів» (за ім'ям керівника А. Догнала), що у 2009 р. відокремилася від УГКЦ. Керівництво цієї спільноти представлене громадянами Словаччини. На адресу догналітів від часу їхнього з'явлення на Галичині неодноразово висловлювалися припущення у проросійській діяльності в регіоні, але лише наприкінці червня 2015 р. УСБУ у Львівській області депортувало до Словаччини п'ятьох її очільників. Члени угруповання виступали проти європейського вектору розвитку України, зверталися до керівництва РФ із закликом ввести війська в Україну, обстоювали необхідність створення автономної державної одиниці на Півдні та Сході України. Під час обшуку у червні 2015 р. у центрі догналітів у Брюховичах було вилучено проект статуту їхньої організації, де зазначалося, що вона «підпорядковуються Росії, ДНР і ЛНР». Згідно з повідомленням у жовтні 2015 р. координатора групи «Інформаційний спротив», народного депутата Верховної Ради України Дмитра Тимчука, лідерами ДНР розглядалося «звернення так званої “Української правовірної греко-католицької церкви” щодо виділення земельної ділянки в м. Донецьк під будівництво храму (орієнтовно по вулиці Артема)»²³. Інформація на момент написання даного тексту не була офіційно підтверджена СБУ, але по суті вона не виглядає неможливою, суспільно-політичні погляди догналітів та проросійських бойовиків на Донбасі суголосні одні другим.

3. У руслі New Age літератури (збірна назва сукупності містичних течій езотеричного, теософського, синтетичного характеру) потрапила надрукована на

²³ Цит. за: Члени секти Догнала просять у ватажків «ДНР» землю під храм (05.10.2015) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?chleni_sekti_dognala_prosyat_u_vatazhkiv_dnr_zemlyu_pid_hram&objectId=1368063; Рухлицький В. Кінець ери догналітів. В СБУ заявляють, що знайшли статут «догналітів», який підпорядковує їх Росії, ДНР та ЛНР (25.06.2015) [Електронний ресурс] / Володимир Рухлицький. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?kinets_eri_dognalitiv&objectId=1356202.

початку 2015 р. книга генерал-лейтенанта СБУ у відставці, першого керівника спецпідрозділу СБУ «Альфа» (1994–1998), керівника Антитерористичного центру СБУ (14.03–7.07.2014) Василя Крутова «Возвращение к себе» (К.: Астамир-В, 2015. — 400 с.). Твір написаний наукоподібною мовою на підставі еkleктичних компіляцій з творів відомих теософів та езотериків О. Блаватської, О. Рерих, Шрі Ауробіндо тощо, з претензією на створення нового духовного вчення, яке на практиці може привести, за словами автора, до «побудови і розвитку Всесвітнього громадського Руху за Духовне відродження. Світоглядну основу такого Руху, на наш погляд, має становити духовна парадигма, яка своїм базовим критерієм трансформації буде розглядати питання розвитку Свідомості та управління Мисленням Людини, де феномен Свідомості повинен виступати фундаментальною константою Вселенського Буття». У цій роботі генерал-лейтенант СБУ у відставці подає авторські розробки психотренінгів, що мають на меті розвиток понадприродних здібностей людини для досягнення нею «успіху». Розробки, за словами В. Крутова, «пройшли початкову апробацію у ряді елітних вищих навчальних закладів України, де викликали не тільки підвищену увагу, але й отримали позитивну оцінку...»²⁴ Статус автора, з одного боку, зміст книги та проведення езотерично-релігійних психотренінгів в «елітних навчальних закладах України», з другого, викликають когнітивний дисонанс. Логічно постає питання щодо того, чи написання такої праці та її популяризація були недоречною й не на часі особою ініціативою генерала²⁵, чи елементом ідеологічної індоктринації із задіянням релігійного чинника, складником гібридної війни?

4. На початку грудня 2015 р. прес-служба СБУ України повідомила про припинення діяльності диверсійно-розвідувальної групи на чолі із завербованим агентом Росії (називається чи то ФСБ, чи то ГРУ Генштабу РФ), якого під час затримання у Києві було фізично ліквідовано; під час операції, проведеної у Києві та Харкові, було затримано сім членів групи — четверо громадян України, троє — Російської Федерації²⁶. Керівником групи виявився технік-лісовод за освітою донецчанин Олег Мужчиль, він же Дорже Жамбо-лама, засновник першої в регіоні громади буддистів (1991), засновник і голова Духовного управління буддистів України (1993; школа Н'інгма, один з ліберальних напрямів буддизму), настоятель єдиного офіційно існуючого в країні буддистського монастиря Шейчен-Лінг («Обитель великого знання») у селищі Ольгіне Волноваського р-ну Донецької обл. Він же фейсбучний блогер на ім'я Сергій Аміров, відомий радикальною критикою діючої української влади, що критикував «Правий сектор» за поміркованість.

²⁴ *Потапова Д.* Генерал Крутов ушел со службы, чтобы заняться эзотерикой / Дарья Потапова. — Аргументы и факты. — 2015. — 25 марта (№ 13, см.: www.aif.ua/society/people/1475829).

²⁵ Таке припущення має підстави, оскільки відомі прецеденти: в Росії на початку 1990-х рр. генерал Константин Перов заснував окультну секту «Концепция общественной безопасности» (інші назви — «К Богодержавию», «Мертвая вода»), а у США офіцер ВМС Л. Рон Хаббард на початку 1950-х рр. створив вчення діанетики та сайнтології.

²⁶ СБУ припинила діяльність диверсійно-розвідувальної групи, яка діяла у низці міст України, у тому числі в Києві. Повідомлення прес-центру СБУ від 10.12.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?jsessionid=F41759AB83597FAA1299109C351AF3AE.app1?art_id=169770&cat_id=39574.

У інтерв'ю інтернет виданню «Лівий берег» у грудні 2014 р. О. Мужчиль у якості настоятеля буддистського монастиря стверджував, що той існував начебто на пожертви віруючих, прибутки від виготовлення монахами препаратів східної медицини та лекційної діяльності настоятеля як в Україні, так і за кордоном. О. Мужчиль багато подорожував. Дорже Жабмо-лама у мирний час був на Донбасі сотником організації «Тризуб ім. С. Бандери», яка з початком війни на Донбасі стала осердям Добровольчого українського корпусу «Правий сектор». Під час київського Євромайдану місцевий буддист брав участь у мітингах проти режиму В. Януковича у Донецьку, а з початком військових дій на Донбасі став розвідником у ДУК «Правий сектор» (позивний «Друг Лісник»). За словами О. Мужчиля, з початком війни монахи мусили покинути монастир, але місцеві віруючі-прихожани або безпосередньо беруть участь у військових діях на українському боці, або допомагають Антитерористичній операції як волонтери²⁷. 31 серпня 2015 р. О. Мужчиль офіційно заявив, що припиняє співпрацю з «Правим сектором».

Ліквідація групи О. Мужчиля супроводжувалася масованою інформаційною атакою у різноманітних інтернет виданнях. Тоді як лідер «Правого сектору» Д. Ярош прямо висловив свою недовіру О. Мужчилю, а спікер «Правого сектору» О. Білозерська утрималася від однозначних висновків стосовно його можливої праці на ФСБ Росії, хоча й визнавала, що той був високопрофесійним розвідником-диверсантом²⁸, деякі видання розганяли інформацію про те, що «злочинна влада» продовжує вбивати «патріотів України»²⁹.

«Гібридності» події додало відеозвернення старообрядницького єпископа Алимпія (Вербицького), українця, який з політичних міркувань емігрував з Російської Федерації до України. Єпископ звертався до влади України та СБУ з проханням не депортувати до Росії затриманих під час операції з припинення діяльності групи О. Мужчиля трьох росіян, двоє з яких виявилися «духовними чадами» єпископа (Павло П'ятаков та Ольга, прізвище не названо). За словами старообрядницького єпископа ці двоє росіян, так само як і О. Мужчиль, влітку 2015 р. вийшли зі складу «Правого сектора», оскільки були прибічниками радикальніших дій, тиску, насамперед, на українську владу. Якщо затримані будуть визнані винними, єпископ просить покарати їх згідно з українським законодавством, і закінчує звернення націоналістичним гаслом: «Слава Україні! — Героям слава!»³⁰.

²⁷ Вернер Н. Духовные войны / Н. Вернер (22.12.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://society.lb.ua/war/2014/12/22/290079_duhovnie_voyni.html.

²⁸ Мужчилю (Леснику) не доверял никогда. Он целенаправленно дискредитировал руководство ПС, — Ярош (11.12.2015) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sensor.net.ua/news/364781>; Олена Білозерська. Про вбитого у перестрілці СБУ-шниками «російського диверсанта» (11.12.2015) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.facebook.com/bilozerska/posts/972521236138911?pnref=story&_mref=message_bubble.

²⁹ Див. блог у ЖЖ від 11.12.2015 р. групи анонімних авторів, вихідців із Донецька: <http://pauluskp.livejournal.com/863308.html>.

³⁰ «Не выдавайте России моих духовных чад». Обращение старообрядческого епископа Алимпия (Вербицкого) в связи с задержанием СБУ предполагаемых агентов ФСБ (18.12.2015) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=117425> (див. також на YouTube від 16.12.2015: https://www.youtube.com/watch?v=Mxb_F6N2sW4#t=28).

Зазначені приклади свідчать на користь того, що у гібридній війні Російської Федерації проти України релігійний чинник має братися до уваги й аналізуватися у якомога ширшому значенні цього слова, у найрізноманітніших його проявах, а не редукуватися до самоочевидних церковно-політичних акторів, залежних у той чи інший спосіб безпосередньо від Росії (мається на увазі Українська православна церква у юрисдикції Московського патріархату).

* * *

Релігійний чинник під час кризи на Донбасі виявив себе не стільки на регіональному, скільки національному рівні, змінивши співвідношення сил церковних акторів на релігійному полі, визначивши фаворитів у партнерстві держави і церкви за актуалізованим російською агресією критерієм «патріотичності»/державництва, конкретизувавши пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики у сфері державно-церковних відносин.

Ефективність врегулювання релігійно-церковних аспектів кризи на Донбасі (регіональний вимір) напряму залежить від спроможності держави у розв'язанні завдань радикального комплексного реформування країни (національний рівень) і на цій основі зміцнення громадянських самоідентифікацій населення, формування політичних лояльностей, виведення релігії з політичного простору до суспільної та приватної сфер.

Потужний деструктивний потенціал релігійного чинника, інструменталізованого для створення кризи на Донбасі, актуалізував питання створення механізмів превентивації такого його використання при забезпеченні заходів з організації системи національної безпеки і оборони країни. Однозначно можна твердити, що з мірою затухання «гарячої» війни зростатиме використання релігійно-церковного чинника у війні «холодній», яка має бути довготерміновою.

Знову ж таки, врегулювання питань, що постали внаслідок регіонального конфлікту, не виглядає можливим без вирішення на загальнонаціональному рівні інших актуальних питань. Йдеться про неприпустимість подальшого зволікання із реалізацією державою дії верховенства права в країні і сили закону як у державно-церковних відносинах, так і у регулюванні діяльності релігійних організацій та їхніх представників, зволікання із проведенням реальних ліберально-демократичних реформ у країні.

Втрачена пам'ять: потенційні шляхи порятунку загроженої та втраченої спадщини

2 листопада 1942 року у Москві було створено «Надзвичайну державну комісію по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загартників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків». Через майже півтора року після того, як два тоталітарних монстри зійшлися у протистоянні у столиці того з них, чия територія була частково окупована, почалися дії щодо обліку та документування нанесених збитків. Одним з основних напрямів діяльності комісії був облік та розслідування обставин втрати (як вивезення так і знищення) у ході війни культурних цінностей. Акти, складені цією комісією, лягли в основу реституційних вимог СРСР до Німеччини та Румунії стосовно вивезеного майна.

З моменту окупації частини території України Російською Федерацією минуло вже майже два роки, але аналогічної комісії чи іншого державного органу, що його головним завданням була б реєстрація та розслідування обставин втрати Україною культурних цінностей досі не створено. Не існує наразі організаційного центру покликаного документувати завдані збитки та розслідувати шлях переміщення культурних цінностей, захоплених мародерами.

Проте організаційні проблеми із документуванням, збереженням та менеджментом української культурної спадщини виникли набагато раніше, ніж пролунали перші постріли на Півдні і Сході.

Вилучення найбільш цінних і вивезення до колишньої метрополії рухомих культурних цінностей, окремих елементів музейних та архівних колекцій чи то й цілих колекцій має давню історію. Проте з набуттям Україною незалежності увагу було зосереджено переважно на тій частині спадщини, що лишалася на той момент у межах держави. Попри те, що прийнята у 1996 році Конституція України містить окрему статтю присвячену питанню охорони культурної спадщини, що прямо декларує, що держава не лише «...забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність», але й «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» (стаття 54) питання повернення культурних цінностей з запасників Ермітажу та інших іноземних музеїв та колекцій лишилося в Україні переважно на декларативному рівні. Утворену у 1990-х роках Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України вже на початку 2000-х було «успішно» реорганізовано, а згодом і остаточно ліквідовано.

Минуло майже 10 років від здобуття незалежності, перш ніж в Україні було прийнято Закон «Про охорону культурної спадщини» на зміну діючого до того часу Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 1978 року. Проте, якщо у Законі УРСР йшлося про охорону і використання пам'яток історії та культури та стверджувалося (у статті 1), що «Па-

м'ятками історії та культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, зв'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність», то Закон України виносить у назву не «пам'ятки історії та культури», а, здавалося б, ширше поняття «спадщина», про цьому звужуючи уявлення про «спадщину» до «об'єктів культурної спадщини», якими, відповідно нового закону, є «об'єкти культурної спадщини», які занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Тобто практично викресливши з понять «пам'ятка» та «спадщина» більшість того, що нині іменуємо «рухомими культурними цінностями», а також більшість колекцій, не кажучи вже про нематеріальну культурну спадщину чи то (відповідно до вживаного у інших діючих нормативних документах) культурне надбання. Сам Державний реєстр нерухомих пам'яток України, створення якого передбачалося Законом «Про охорону культурної спадщини» наразі значно більше нагадує Кота Шредінгера, аніж те, що нині прийнято іменувати реєстрами — упорядковану інформаційну систему або спеціалізовану базу даних. Цей «реєстр», що постав на основі списку (це слово значно краще надається для означення нинішнього стану, вигляду та способів можливого застосування того, що Закон «Про охорону культурної спадщини» поіменовує «реєстром») проте не є його прямим «спадкоємцем», адже до ухвалення закону «Про охорону культурної спадщини» Постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12 серпня 1992 року було затверджено Положення про інший Державний реєстр — національного культурного надбання. Його статус наразі та взаємозв'язок з реєстром Державного реєстру нерухомих пам'яток України встановити важко, принаймні згадок про цей реєстр Закон «Про охорону культурної спадщини» не містить, а саму постанову «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» відповідно до відомостей, що їх містить база «Законодавство України», не скасовували. Проте і змін до постанови, яка покликається на Закон України «Основи законодавства України про культуру», що втратив чинність після прийняття Закону України «Про культуру» в 2011 році, відповідно до відомостей бази «Законодавство України», не вносилося. Закон України «Про культуру», прийнятий в 2011 році, своєю чергою, передбачає, що «культурні цінності, що мають виняткове історичне, художнє, наукове та інше культурне значення для формування вітчизняного культурного простору і визначають внесок Українського народу у всесвітню культурну спадщину, визнаються об'єктами національного культурного надбання і включаються до Державного реєстру національного культурного надбання. Порядок включення до зазначеного реєстру та порядок ведення обліку об'єктів національного культурного надбання визначаються Кабінетом Міністрів України», а також твердить, що «Перелік об'єктів нематеріальної культурної спадщини складає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтв». Відповідний Порядок, затверджений ще постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12 серпня 1992 року, передбачає, що «Занесення об'єктів національного культурного надбання до Державного реєстру здійснюється в установленому порядку Міністерством культури, Міністерством інвестицій і будівництва,

Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, до компетенції яких належать функції державного управління в галузі обліку і охорони пам'яток сторії та культури». Чи варто наголошувати, що згадок про Державний реєстр нерухомих пам'яток України, як і про сам Закон «Про охорону культурної спадщини», Закон «Про культуру» не містить?

Як можна з'ясувати на сайті Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, «На виконання названої постанови («Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» — С. Н.) Кабінет Міністрів України затвердив 1999 р. «Програму збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки», в якій було передбачено створення Державного реєстру «Книжкові пам'ятки України» як складової частини ДРНКН; 2001 р. на державному рівні була затверджена, серед аналогічних документів щодо Архівного та Музейного фондів України, «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до ДРНКН». 2002 р. Національною парламентською бібліотекою України були випущені рекомендації «Створення баз даних документів, визначених для включення до ДРНКН» (базовою платформою було обрано АБІС ІРБІС). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського 2007 р. видала «Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги та стародруки»¹. Вже 2014 року Міністерством культури України було видано наказ «Про затвердження Положення про Експертну комісію з відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання»². Перелік неймовірної кількості інструкцій, порядків, нових і нових реєстрів, кількість яких щороку зростає, можна продовжувати — лише їх перерахунок стане на окреме видання, а аналіз суперечностей та прогалин цілком може бути окремою темою дослідження.

Звісно, ухваленням зазначених вище законів, що регламентують пам'яткоохоронну сферу, українські парламентарі не обмежилися. Питання охорони рухомої культурної спадщини регулюються цілою низкою законів у архівній, бібліотечній, музейній галузі тощо.

Вже після того, як Круглий стіл «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження і відновлення» відбувся, Міністерство культури України розмістило на своєму сайті проект Закону України «Про охорону і збереження нерухомої культурної спадщини», що вже розкритикований експертами. Чи варто наголошувати, що у запропонованому законопроекті термінологічна плутанина лише збільшує оберти, жонглюючи поняттями «нерухомий об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка нерухомої культурної спадщини», «виявлена пам'ятка», «виявлений об'єкт культурної спадщини» тощо. Пропонований зако-

¹ ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ (ДРНКН) // <http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/register/register.html>

² Наказ Міністерства культури України «Про затвердження Положення про Експертну комісію з відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання» // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1449-14>

нопроект також передбачає, що «центральный орган виконавчої влади, що формує державну політику у сфері державної охорони та збереження культурної спадщини», приймає рішення «про визнання пам'ятки об'єктом національного культурного надбання, про позбавлення об'єкта культурної спадщини правового статусу пам'ятки». Тобто, пам'ятка, яка за рішенням центрального органу виконавчої влади отримує статус об'єкта національного культурного надбання (пам'ятаємо про Державний реєстр національного культурного надбання відповідно до чинного Закону «Про культуру»), але не отримує статусу «об'єкта культурної спадщини» (попри те, саме культурну спадщину, точніше про її частину — нерухому культурну спадщину, її охорону і збереження за назвою мав би регламентувати пропонований законопроект і саме Державний реєстр нерухомої культурної спадщини України є єдиним Державним реєстром, про який йдеться у законопроекті), може бути позбавлена статусу пам'ятки і таким чином перетворитися на об'єкт культурної спадщини? Куди мають подітися начебто існуючі реєстри, зокрема Державний реєстр культурної спадщини, що передбачений діючим законом і куди вже мали б бути внесені відомості саме про нерухомі пам'ятки, то взагалі загадка.

Законодавчі виверти, що нескінченно множать закони та підзаконні акти у пам'яткоохоронній сфері, суперечності та прямі протиріччя призводять до логічного та неунікненого наслідку — реєстрів у вільному доступі немає, причини їх відсутності пояснюються багатослівно та розмито, зрозуміти хто саме несе відповідальність за це, нереально. Щоправда пропонуються все нові і нові установи, комісії, національні центри тощо при Міністерстві культури.

В результаті за два роки від початку окупації частини території України Російською Федерацією жоден фахівець не може впевнено твердити, які саме пам'ятки історії та культури, яка частина спадщини та надбання, у яких кількостях і обсягах перебувала на момент початку агресії на територіях нині окупованих та анексованих, чи бодай укласти повний перелік закладів, колекції яких (чи їх частини) потрапили до рук окупантів.

Єдиним рішенням проблеми повного інформаційного колапсу на державному рівні у пам'яткоохоронній сфері з потенційно позитивним результатом є докорінна зміна підходу до створення системи інформаційного забезпечення у цій сфері. А саме: 1. Узгодити законодавство у пам'яткоохоронній сфері, попередньо провівши якісний правовий аналіз з метою виявлення наявних суперечностей та протиріч. 2. На законодавчому рівні позбавити центральный орган виконавчої влади, як і Кабмін в цілому, права і обов'язку «приймати рішення» щодо того, що є, а що не є «пам'яткою», «об'єктом культурної спадщини», «об'єктом культурного надбання», регламентувавши відповідне визначення у нормативно-правовому полі. 3. Зобов'язати установи, організації, інших суб'єктів, що є балансоутримувачами «пам'яток» (архіви, музеї, бібліотеки, заповідники тощо) вносити відомості про ті пам'ятки, що перебувають у них на балансі, до реєстру. Визначити типи установ та організацій, що фіксують нововиявлені пам'ятки, та зобов'язати їх вносити відповідні відомості до реєстру. 4. Створити відкритий реєстр пам'яток, що перебуватиме у публічному доступі і міститиме інформацію про всі типи пам'яток (на заміну кільком десяткам реєстрів у цій сфері, які нині

існують переважно на папері). У службовому доступі має лишитися лише чітко визначений обсяг інформації, внесеної до реєстру, пов'язаний з менеджментом колекцій. 5. Визначити установу, організацію чи інший суб'єкт, що забезпечуватиме та нестиме відповідальність за обслуговування реєстру: його постійне повноцінне функціонування на програмному та фізичному рівнях. 6. Визначити контролюючий орган, що має забезпечити контроль за виконанням балансоутримувачами зобов'язань щодо внесення до реєстру відомостей та забезпечення збереження пам'яток.

Повноцінне та публічне функціонування такого реєстру вже самим фактом його існування та легкодоступністю матеріалів значно зменшить загрози безслідного «зникнення» пам'яток, а про можливості, що створить цей реєстр з стандартизованим описом внесених до нього об'єктів для наукових досліджень годі й казати. Сам процес розробки Реєстру пам'яток також сприятиме стандартизації не лише власне опису пам'яток, але й узгодження правил адміністрування колекцій в різних типах установ.

Лише після реалізації викладеного вище уявляється можливим перейти до наступного етапу — системного розшуку та повернення втрачених пам'яток.

Звісно, реалізація першого та розробка засад реалізації наступних етапів не уявляється можливим без участі наукової та експертної спільнот. Тимчасом і наукове забезпечення цього процесу потребує активізації не лише щодо науково-методологічного забезпечення формування адекватного нормативно-правового поля у пам'яткоохоронній сфері. Наукове співтовариство загалом та НАН України зокрема нині сприяють (і проведення цього Круглого столу тому підтвердження) активізації досліджень з історії формування архівних, музейних, рукописних фондів та бібліотечних колекцій, що, поза сумнівом, стане згодом важливою інформаційною складовою при формуванні реєстру у тій його частині, що стосуватиметься втрачених пам'яток. Важливим є також питання розробки засад архітектури Реєстру пам'яток, що мають бути закладені в основу технічного завдання з його створення і до створення яких також має бути залучена наукова спільнота.

Проте організаційні та технічні аспекти забезпечення дієвої системи обліку та охорони пам'яток на державному рівні не можуть бути повністю реалізовані до унормування нормативно-правової бази, яке має серед іншого вже зараз передбачати створення спеціального, постійно діючого органу з обліку та розшуку втрачених культурних цінностей. Ці питання потребують великої організаційної та пошукової роботи, кропітких досліджень архівних фондів, застосування специфічних методів збирання інформації, знань та навичок практичного застосування правових норм для обґрунтування претензій на повернення цінностей на підставі міжнародноправових норм і очевидно лежать за межами компетенції окремо взятого Міністерства культури України, а потребують об'єднання зусиль вчених та правників з досвідом та відповідними повноваженнями щодо розшуку пам'яток як у межах країни так і поза її межами та репрезентації державних інтересів у процесі повернення втрачених пам'яток.

Відомості про авторів

- СМОЛІЙ В. А. — академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України*
- КОТ С. І. — кандидат історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України*
- БУЦЕНКО Н. Д. — головний науковий співробітник Державного архіву Донецької області, колишній директор архіву*
- ПОЛІДОВИЧ Ю. І. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України (до 30 вересня 2014 р. — провідний науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею)*
- ТИТОВА О. М. — кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК*
- СТРОКОВА Л. В. — завідувач Музею історичних коштовностей України*
- АРАДЖІОНІ М. А. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України*
- КОЧАН Н. А. — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*
- НАБОК С. В. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*
- ВАЩЕНКО Я. Л. — заступник начальника управління музейної справи та культурних цінностей — начальник відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України*
- СОЛОДЕНКО Г. І. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*

Наукове видання

**Культурні цінності Криму і Донбасу
в умовах війни та окупації**

Матеріали Круглого столу

**«Історико-культурний та науковий потенціал
Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій:
загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»
м. Київ, 12 листопада 2015 р.**

Упорядники:

С. І. Кот, Г. В. Боряк

Відповідальний редактор:

В. А. Смолій

Редакційна колегія:

Г. В. Боряк, С. І. Кот, І. Д. Ліховий, О. М. Майборода,
О. О. Рафальський, О. М. Титова,

Підписано до друку 29.05.2016 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 7,39. Обл.-вид. арк. 6,5.
Наклад 300 прим. Зам. 20. 2016 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

